

Dingwalo le setšhaba: Ponego go tšwa malemeng a Seafrika

Pukutlhahlo e nnoši ya AFL2603

KGORO YA MALEME A AFORIKA BORWA

Ngaka T M Sengani
Ngaka N Masuku
Ngaka M W Tsiu
Prof N Saule
Ngaka C D Ntuli

KHONSALTHENTHE TŠA THUTO:

Ngaka J E Mitchell

© 2009 University of South Africa

Ditokelo ka moka di ipeetšwe

E gatišitšwe le go phatlalatšwa ke Yunibesithi ya Afrika Borwa Muckleneuk, Pretoria

AFL2 603/1/2010-2013 9850 6846

3B2

DITENG

Matseno	iv
----------------------	-----------

THUTOYUNITI 1

Matsentšhagae mehuteng ya dingwalo	1
1.1 Matseno.....	1
1.2 Na dingwalo ke eng?	1
1.3 Na dingwalo tša setšo ke eng?	2
1.4 Na terama ke eng?	5
1.5 Theto.....	10
1.5.1 Tlhamego ya theto	13
1.5.2 Methaladi le ditematheto	13
1.6 Kanegelo	13
1.7 Phetho	14

THUTOYUNITI 2

Tshekatsheko ya padi.....	15
2.1 Matseno.....	15
2.2 Padi ke eng?.....	15
2.2.1 Mehuta ya dipadi	16
2.2.1.1 Dipadi tša hisitori.....	16
2.2.1.2 Dipadi tša thuto	16
2.2.1.3 Dipadi tša leago	17
2.2.1.4 Padi ya kanegelodikgao	17
2.2.1.5 Padi ya tiragatšo	17
2.2.1.6 Padi ya moanegwa.....	17
2.2.1.7 Padi ya terama	18
2.2.2 Baanegwa	19
2.2.2.1 Kgetho ya baanegwa ka kakaretšo	19
2.2.2.2 Mehuta ya baanegwa	20
2.2.2.3 Mehuta ye mengwe ya baanegwa	20
2.2.2.4 Mekgwa ya ponagatšo ya baanegwa	21
2.2.3 Thulaganyo	23
2.2.3.1 Tlhamego ya thulaganyo	23
2.2.4 Lefelo	26
2.2.4.1 Tshedimošo mabapi le sekgala.....	27
2.2.4.2 Nako.....	27

2.2.5	Kgwekgwe	28
2.3	Sepheho	29

THUTOYUNITI 3

Dikanegelokopana le ditaodišo	30
3.1 Matseno.....	30
3.2 Kanegelokopana	30
3.3 Taodišo	34
3.4 Mafelelo.....	38

THUTOYUNITI 4

Dipoelo tša theto	39
4.1 Matseno.....	39
4.2 Theto ke eng?	40
4.3 Mehuta ya theto (sebopego sa theto)	40
4.3.1 Theto ya kanegelo	40
4.3.2 Liriki	41
4.3.3 Eletši	41
4.4 Kgwekgwe ya sereto.....	41
4.5 Segalo	43
4.6 Dikarolo tša theto	43
4.6.1 Popego ya theto	43
4.6.1.1 Tematheto	43
4.6.1.2 Poeletšo	45
4.7 Didirišwa tša modumo.....	49
4.7.1 Poeletšo ya ditumammogo	49
4.8 Diteng tša theto.....	50
4.8.1 Tshwantšhišo	50
4.8.2 Papišo	52
4.8.3 Tshwantšhišo	52
4.8.3.1 Mothofatšo	53
4.8.3.2 Aposetrofi	53
4.8.4 Seka	54
4.9 Tiragatšo	55
4.10 Itekole tsebo	56
4.11 Phetho	59

THUTOYUNITI 5

Leleme leo le dirišwago le dingwalo	67
5.1 Matseno.....	67
5.2 Dinonwane, boitemogelo le maikutlo mabapi le HIV le Aids	68
5.2.1 Botšo bja HIV le Aids	72
5.2.1.1 Batho bao ba dirago tša go se swane le tša bangwe	73
5.2.1.2 Seila.....	73
5.2.1.3 Basadi/banna; Mafrika/Makgowa.....	74
5.2.1.4 Bohloki le bohumi.....	74
5.2.1.5 Malwetši a mangwe.....	75
5.3 Mošomo wa mohola wa leleme poledišanong ka HIV le AIDS	76
5.3.1 Mošomo wa diteko wa leleme	76
5.3.1.1 Ditshwantšhišo tša Aids.....	77
5.3.1.2 Mareo a maswa ao a hlametšwego HIV le Aids	80
5.3.2 Bokgoni bja poledišano	83
5.3.2.1 Bokgoni bja popopolelo.....	83
5.3.3 Mošomo wa leleme poledišanong ya motho le motho	84
5.3.3.1 Bokgoni bja leleme setšhabeng.....	84
5.3.4 Mošomo wa leleme dingwalong	84
5.3.4.1 Bokgoni bja poledišano	85
5.3.4.2 Bokgoni bja maano polelong.....	85
5.4 Dikgwegwe tšeo di tumilego mehuteng ya dingwalo	87
5.4.1 Tšwetšopele ya maphelo diphatlalatšing tša ditaba ka dikwalakwatšo	88
5.4.2 Dipolelišano tša bophatlalatši bja ditaba le setšhaba	89
5.5 Batsebalegi ba AIDS bjalo ka didirišwa tša poledišano le kgwegwe	90
5.5.1 Rock Hudson.....	90
5.5.2 Kimberly Bergalis.....	91
5.5.3 Magic Johnson.....	92
5.5.4 Michael Sinclair le JJ Chang	93
5.6 Phetho	95
Dipuku tšeo di badilwego	95

MATSENO

O amogelebile motšulong wa AFL2603 woo o bitšwago “Dingwalo le setšhaba: Ponego go tšwa malemeng a Seafrika”.

Wo ke motšulo wa NQF legatong la 6 mabapi le dikrediti lefapheng la dithuto tša poledišano le polelo ka gare ga thupišo ya leleme.

Motšulo wo o tla go tšwela mohola kudu tlabolong ya bokgoni phadišanong le tsebo go tše di latelago:

- kwešišo ya mehuta yeo e fapafapanego ya dingwalo tše di humanegago malemeng a Seafrika le go ithuta tsela yeo ka yona bangwadi ba šomišwago polelo dingwalong go tšweletša mahlakore ao a fapafapanego a setšhaba.
- tiragatšo ya dithuto tše di fapafapanego dingwalong tša Seafrika go lekodišiša ka šedi mešomo ya dingwalo malemeng a Seafrika
- mošomo wa bangwadi tharolong ya mathata a setšhaba

Maikemišetšo magolo ke gore o bone le go kwešiša gore go na le nyalelano ya mebolelo magareng a leleme leo le šomišwago dingwalong le leleme leo le šomišwago polelong ya letšatši le lengwe le le lengwe. Ka mantšu a mangwe, go na le tswalano magareng a leleme leo le šomišwago dingwalong, le leleme leo le šomišwago poledišanong ya letšatši le letšatši le bophelong bja rena ka mehla.

Bjalo ka ge o ka ba o šetše o lemogile, bangwadi ba hlohleletšwa ke dilo tše ba di bonago setšhabeng mola babadi bona ba hlohleletšwa ke seo ba se balago dingwalong. O swanetše go gopola le gore motšulo wo o o bala ka maikemišetšo. Ka mantšu a mangwe, ge o fetša motšulo wo o swanetše goba šetše o kgona:

- go thabela mehutahuta ya dingwalo tše di humanegago dingwalong tša maleme a Seafrika
- akanya tsela yeo ka yona leleme leo le šomišwago dingwalong le go neago tshedimošo mabapi le ditabatabana tša setšhaba tše di amago le mahufa
- bolela le ditšo tše di fapafapanego tša Afrika Borwa ka mahlakoreng a mešomo le leago

Ga go dipuku tšeo di kgethetšwego motšulo wo. Re go eletša gore o bale mošupatsela wa gago le dipuku tšeo di šišintšwego tšeo di lego ka gare ga mošupatsela wa rena.

Websaete ya myUnisa e tla go tšwela mohola kudu dithutong tša gago. Websaete ye e tla ntšha tshedimošo ye ntši ka ga mošupatsela wa gago AFL2603, go go kgontšha go ahlaahla dintlha tšeo di lego mabapi le diasaenmente, dithuto tša poledišano le dihlahlobo le bafahloši ba gago.

Ge o ingwadiša matheriale ka moka wa thuto o tla romelwa go wena, mola wa go ithuta, o tla fihlelelwa ka websaete ya myUnisa. Hlokomela gore mošupatsela wo a hwetšagala ka motšulo wa CD, woo o ka go kgomaganyago le websaete yeo e tlogo go tlišetša tshedimošo ka ga mareo.

Motšulong wo re šomiša mekgwa yeo e fapafapanego ya go sekaseka go swana le mešongwana ya go itshekatsheka, diasaenmente le tlhahlobo mafelelong a kgweditshela. Mešomo ka moka e fiwa phetolo. Elelwa gore dikarabo di ka se fiwe, fela methalotlhahli di tla fiwa go go thuša gore o kgone go ba le tshedimošo yeo e tseneletšego. Se se ra gore o swanetše go bala le go dira dinyakišišo ka noši gore mafelelong o kgone go ba le kwešišo ye kaone ya seo o se dirago. Ge e le mabapi le diasaenmente, phetolo ya tšona e tla tšwelela ka mangwalong a dithuto.

Re go kganyogela leeto la lethabo le katlego thutong ya gago.

THUTOYUNITI 1

Matsentšhagae mehuteng ya dingwalo

Ka Moprof N Saule le Ngaka N Masuku

Dipoelo

Morago ga go šoma ka yuniti ye o swanetše go kgona go:

- fa tshekatsheko yeo e akaretšago ya mehutahuta ya dingwalo
- hlaloša gore dingwalo ke eng
- laetša mehutahuta ya dipadi
- laetša pharologanyo magareng a mehutahuta ya dingwalo

1.1 MATSENO

Maikemišetšo a karolo yuniti ye ke go go tsebiša mehutahuta ya dingwalo. Lereo le *genre* ke lentšu la Sefora leo le hlalošago sebopego goba tlhamego. Bontši bja dirutegi tšeo di ithutilego kudu ka dingwalo bo atiša go arola dingwalo tša boikgopolelo (padi, kanegelokopana, taodišo), terama le theto.

Mhlakore ao a ilego go ahlaahlwa mo ke padi, dikanegelokopana, ditaodišo terama le theto, gotee le dinonwane goba dingwalo tša setšo. Thuto ya dingwalo e a swana go sa šetšwe gore o šoma ka leleme lefe. Ke ntlha ye bohlokwa ya thuto ya thuto ya dingwalo ka ge e go thuša go kwešiša gore ke ka lebaka la eng mongwadi a šomiša setaele se itseng goba mohuta. Ge o duma go ba mongwadi, tshedimošo ye e tla go tšwela mohola kudu. Tsebo ya thuto yeo re e ahlaahlago ka yuniting ye, e tla go thuša go kwešiša motšulo ka moka ga ona.

1.2 NA DINGWALO KE ENG?

Ka kakaretšo re ka re dingwalo di ka hlalošwa e le ditlhamo tšeo di anegago ditaba, go diragatša maemo, go tšweletša maikutlo, le go sekaseka le go

lokafatša dikgopolo. Pele ga ge tsebo ya go ngwala e thongwa mo mengwageng ye mentši ya go feta, dikanegelo di be di bolelwa, goba di opelwa, gomme di bile gona lebaka leo go bego go na le batho ba go di opela leboelela. Ditšhabeng tše dingwe kanegelo ya molomo e sa le gona, moo bontši bja direkto le dinonwane bo diretšwego fela go anegwa ka molomo. Dingwalo tša mohuta wo di bitšwa dingwalo tša molomo goba dingwalo tša setšo. Poledišanong ya rena re tla bea šedi le godimo ga mohuta wo wa dingwalo le ge e le gore re tla šomana nawo fela karolong tša matsentšhagae, ka ge bogolo bja mohuta wo bo tla ahlaahlwa ngwageng wa boraro wa dithuto. Bjale re tšwela pele go ahlaahla mehuta ka botlalo.

1.3 NA DINGWALO TŠA SETŠO KE ENG?

Dinonwane di tsebilwe ka maina a mantši a bjalo ka dingwalo tša go bolelwa, dingwalo tša molomo, goba dingwalo tša setšo. Maina a mabedi a mathomo a a itlhaloša, mola a mabedi a mafelelo a bolela ka tlwaelo goba setšo sa go fetišetša dilo tša setšo seo e sego sa ngwalwa melokong ka polelo ya molomo.

Maafrika a be a sa kgone go ngwala. Bokgoni bja go ngwala ba bo tlišeditšwe ke baruti. Le ge go le bjalo, go be go na le ditsela tše Maafrika a bego a di šomiša go ruta ba bangwe go lota setšo sa gabo bona. Tsebo e be e fetišwa go tšwa molokong wo mongwe go ya go wo mongwe ka polelo ya molomo. Mokgwa wo o emetše dipuku tše dintši tša thuto ya Maafrika yeo e sa kago ya ngwalwa mo mengwagakgolong ye mentši. Mokgwa wo o šomišitšwe e le tsela ya go itloša bodutu ka malapeng, le go ba tsela ya go kgahliša ya go fetišetša ditumelo, filosofi le ditlwaelo melokong ye meswa. Dikanegelo tša molomo di bonagatša bophelo le setšhaba ka tsela ye bonolo ya go se ipee moo go sa swanelago, e sego tsela yeo e beakantšwego ya thutatumelo goba maitshwaro.

Bokgabo bja polelo bo bile le rena go tloga tlhologong, go thoma ka nako yeo ka yona borakgolokhukhu ba rena ba bego ba bolela ka boitemmogelo bja bona, bja paale goba bjoo bo akanywago. Bokgabo bja polelo goba dingwalo tša setšo ke dikanegelo, direkto, dithai, diema, dikošana tša go kuruetša bana dikoša le diema. Bana ba be ba anegelwa dikanegelo. Maikemišetšo e be e le go ruta, go tloša bodutu, le go tlwaetša bana ditlwaelo le mehola ya setšhaba.

Dinonwane di ka arolwa ka magoro a mabedi. Re na le dikanegelo tša setšo le direkto tša setšo. Dikanegelo tša setšo ke dinonwane, diema, dika le dithai.

Direto tša setšo ke dithetogale tša dikgoši le dikgošigadi, dikoša tša setšhaba, dikoša tša kuruetšo le direto tša maina. Ye nngwe le ye nngwe ya dintlha tše, e kgathile tema ye bohlokwa thutong le go thabišeng ya setšhaba. Ye nngwe le ye nngwe ya tše e be e sa no diragatšwa fela fela. Di be di diragatšwa lefelong le itseng ka nako ye itseng. Go nea mohlala, dinonwane di be di anegwa bošego ke koko goba mma. Bana ba be ba anegelwa dikanegelo tše gore ba be le tsebo ya ditlwaelo le mehola ya setšhaba. Dikanegelo tše di be di anegwa ka morero wa go fetišetša mokgwa wa maitshwaro baneng. Go nea mohlala, mmago ngwana o be a anega kanegelo go tšhoša bana ka ga dilo tša go swana le bojagobe, boikgogomošo, bojato, e le go ba laetša tsela yeo batho ba swanetšego go itshwara ka yona setšhabeng.

Kanegelo ya molomo e na le go retelwa batheeletši meletlong ye itseng, go nea mohlala e bolelwa ka seboka ka nako ya go bewa ga kgoši goba mopresidente setulong, go swana le ka nako ya ge mopresidente Nelson Mandela a be a bewa setulong bjalo ka mopresidente wa mathomo wa mothomoso mono Afrika Borwa ka 1994. Moreti a ka reta gape ka dilo tšeo di diregago tikologong ya gagwe. Sereto seo se lego mo fase go nea mohlala, se swere tshedimošo mabapi le bolwetši bja HIV/AIDS.

Matseno dipharologantšhong tša dingwala

Tlhamego ya polelo ya theto e bohlokwa mogopolong ka ge tshedimošo ya yona e gopolega nako ye telele go feta ka moo re tlwaetšego. Diretong ka moka, polelo ya dika e kgatha tema ye bohlokwa. Poeletšo ya dikafoko, le poeletšo ya medumo ke dithekniki tšeo di gantši di dirišwago. Bala mohlala wo o latelago wa sereto sa Sesotho (se fetoletše Sepeding). Karolo yeo e fetoletšwego le yona e gona.

1. Ke ye Kgodumodumo,
E hlasetše banna le basadi,
E hlasetše setšhaba sa bo rena,
E hlasetše magae a rena, Jo! Re babalele hle!
2. Ke ye Kgodumodumo,
E utswitše banna le basadi,
E utswitše kudu baswa ba rena ,
E utswitše bana ba rena, Jo! Re babalele hle!

Ntatauwane še, e hlasela banna le basadi, e hlasela baswa ba rena, e hlasela metse a rena Hle e ba le mogau!

Ntatauwane še, e utswa banna le basadi, e utswa kudu baswa ba rena, e utswa bana ba rena, re babalele hle!!

Lentšu le "Kgodumodumo" (monstrous animal) le tšwa nonwaneng ya Basotho ya go bitšwa Moshanyana Senkatana (the Senkatana boy). Ngwana yo ba re o tswetšwe a bolela. Seo se ilego sa mo makatša ke gore lefaseng leo a bego a le go lona go be go se na phoofolo ye nngwe goba motho yo a phelago ntle le yena le mmagwe. E rile ge mmagwe a mmošša gore batho ka moka ba meditšwe ke phoofolo ya go makatša yeo e lego kgauswinyana, a tšea dihlabane tša gagwe a bula mpa ya phoofolo gomme a phološa batho ka moka le diphoofolo tšeo di bego di le ka mpeng ya phoofolo yeo. Ka seretong se leina le "Kgodumodumo" (phoofolo ya go makatša) ke bolwetši bja HIV/AIDS bjoo bo meditšego batho ba bantši nakong yeo re phelago go yona. Bona poeletšo ya mantšu mo methalading ya 2, 3 le: "E hlasetše" le "E utswitše" papišo ya methaladi 3 le 4 ditemathetong le poeletšo ya "Jo! Re babalele hle" ditemathetong tšeo ka bobedi. Go sa na le phetleko ye nngwe ya sereto yuniting ya 4.

Theto ya molomo e šomišetšwa gape mererong ya makgethepolelo ke boradipolitiki go fetiša tshedimošo ya sepolitiki ka nako ya dikopano tša dipolitiki. Mzwakhe Mbuli o be a tsebega ka leina la "sereti sa batho" ka ge direto tša gagwe di be di sekametše kudu ka sellong sa bathobaso sa go llela tokologo. Direto di gobelwa gape ka nako ya dipoloko tša bahu ge bareti ba reta mogwera goba motho wa leloko yoo a hlokofetšego. Mo fase go latela mohlala wa sereto seo se diragatšwago seo se sekametšego ka go ngwalweng mola e le karolo ya sereto sa molomo kudu moo go kgobokanego batho. Ge dirutegi di thoma go ithuta "dingwalo tše tša go se bonwe", di lemogile gore le tšona di na le maswanedi a go ba dingwalo gomme le tšona di swanetše go ngwalwa gore go kgonege gore di balwe le gore di lotelwe meloko yeo e tlogo, bjalo ka ge go ngwala e le mokgwa wa sa ruri gape wa go tshepega wa go lota dilo go phala lentšu la molomo. Morago ga go lemoga go ba gona ga mohuta wo mongwe wa dingwalo woo o bapilego le dingwalo tša go ngwalwa, dirutegi di ile tša swanelwa ke go hwetša tsela ya go tšweletša pharologanyo magareng a tšona. Taba ye ya dingwalo tša go ngwalwa, ya nama ya ba kgetho ya go se bakišwe ke selo maamong ao, mola dingwalo tša sebjalebja di na le gore di bile gona

morago ga ge batho ba se na go tseba go ngwala, e lego lereo leo le tlwaelegilego matšatši a.

1.4 NA TERAMA KE ENG?

Terama malemeng a Seafrika e fapane kudu le terama ya maleme a mangwe. Se se gatelela taba ya gore terama e fapane kudu go tloga lelemeng le lengwe go ya go le lengwe kudu ge motho a lebeledišiša taba ya go swana le boitemogelo bja batho le tebego ya lefase. Ke ka lona lebaka leo go thwego terama ke bokgabo bja go hlama, ka tebelelego ya Seafrika, e beilwe gare ga diponelopele tša bophelo bja leago la Maafrika.

Poledišano yeo e akaretšago

Poledišano yeo e ilego go latela e tla leka go hlopholla dikgopolo le diaedeolotši tšeo di lego gare ga ditemana tšeo di lego mo godimo. Bjalo ka moithuti, o hlohleletšwa go fatišiša pego ye o šomiša tsebo ya gago le boitemogelo bjalo ka parometha ya kutullo. Boitlwaetšo bja mohuta wo bo ka se tsoše fela lerato la gago la terama malemeng a Seafrika eupša bo tla go ruta le tsebo ya tshekatsheko ya ditšo ka go fapafapana ga tšona.

Kgato ya thulaganyo

Terama e bile karolo ya setšo sa bathobaso go tloga mehleng ya kgale kgale gomme e fetišeditšwe go tšwa molokong wo mongwe go ya go wo mongwe ka tsela ya kanegelo ya molomo. Ka lona lebaka leo, kanegelo e tee tiragatšong e tee e be e akaretša mehuta ka moka, mohlala, kanegelo, theto, koša, terama, le mmino. Terama ya mathomo ya go ngwalwa le go diragatšwa e ngwadilwe ka 1901. Mongwadi wa yona e be e le yo mongwe wa baruti yoo sefane sa gagwe e bego e le Waters, gomme hlogo ya yona e be e le Nonqawuse, terama ye kopana mabapi le go bolawa ga dikgomo ka 1856 goo go dirilwego ke setšhaba sa Maxhosa. Morero wa yona e be e le go lemoša batho ka ga tshenyo yeo e hlotšwego ke polao ya dikgomo ka 'baka la tumelo ya Maxhosa ditabeng tša badimo yeo e feleleditšego ka mahlomola le mahu ao a bego a sa swanela go ba gona a banna, basadi le bana bao ba bego ba se na molato. Diterama tšeo di ilego tša latela morago ga mo, le tšona di be di gata mohlaleng wa ya pele wa baruti wa go hlohleletša bathobaso gore ba tlogele tsela yeo ba bego ba phela

ka yona gomme ba fetoge Bakresete e le ge ba tlabane ba latela tsela yeo bakoloniale ba bego ba phela ka yona.

Maxhosa e be e le setšhaba seo se fentšwego gomme ntwana ya bona kgahlanong le dithuto tša mohuta woo, e wetše ditsebeng tšeo di bego di thibane. Ga go makatše ge bangwadi ba mathomo ba bathobaso ba tlogetše mokgwa wa go ngwala wa baruti gomme ba tšweletša dingwalwa tšeo di bego di tshekametše ka ditšong tša Afrika goba ba kgetha ditema tšeo ba ithometšego tšona tšeo di bego di lwantšhana thwii le tša baruti.

Go nea mohlala, puku ya mathomo ya SEK Mqhayi *Ityala lamawele*, yeo karolo ye nngwe ya yona e lego terama mola ye nngwe e le padi, e laetša tsela yeo kgoro ya tsheko ya Seafrika e rerago ka bohlale molato woo o tlišitšwego go yona. Mafelelong motho o kgona go lemoga gore tshepedišo ya molao ya Seafrika, le ya sebjalebja e a swana gape e bile e ala ditaba pepeneneng ka ge motho yo mongwe le yo mongwe setšhabeng a na le tokelo ya go tšweletša maikutlo a gagwe go fihlela go humanwa kahlolo ya go kgotsofatša. Matsapa a mohuta woo a bangwadi ba diterama ba maleme a Seafrika, a be a fela a šašarakantšhwa ke dikiletšo tšeo di bego di dirwa ke baphalalatši ba dipuku bao ba bego ba tšwetša pele dihloologelo tša bao ba bego ba swere mmušo ka nako yeo. Matšatšing a lehono tšhomišo ya lereo le “lekgotla” ge motho a hlaloša khokhase ya mmušo ke selo seo se tlwaelegilego.

Ditiragatšo tša terama ka ditlhamego ka moka tša tšona ga se tša itlela ka botšona bogolong bja setšhaba ge e se fela ka ditheto le diketšhe tša terama tšeo di bego di dirwa dikolong. Tšona di ile tša thibelwa ka la gore di tšwele tseleng ka ge di be di laetša bophelo bja sekgale bjoo bo bego bo le kaone go bja sebjalebja, twantšho ya kgethologanyo le kgatelelo le tlhohleletšo ya lehloyo la kgatelelo ya basadi ke banna ka tsela ya setšo e le selo seo se laetšago kgatelelo ya setšo yeo e sa kago ya makatša balaodi.

Ngwaga wa bo ketemasomepedi o tlišitše sehla sa dikgopolo tše diswa le boithomelo. Phalalelo metseng ya ditoropong e tšweleditše mahlakore a mangwe a monagano. Makeišene a fetotše ditsela tša bophelo bathong ba baso, e le tšeo di sa swanego le tša sekgalekgale. Go namilwe gwa hlangwa diholo tša go itloša bodutu, dithietara le diklapo tša setšo. Lefelo la Market Theatre le na le histori ye telele ya boitapološo bja bathobaso, moo šedi ye kgolo e bego e beilwe godimo ga terama yeo e bego e diragatšwa sefaleng. Terama ya

mathomo yeo e kilego ya tanya šedi ya setšhaba ke King Kong, yeo e tšweleditšego dibapadi le diopedi tšeo di itiretšego maina lefaseng la boditšhabatšhaba. Mafelong a mangwe go bile le kgoolo ya go retega ya diterama tša go ngwalwa tša maleme a Seafrika tšeo di bego di balwa fela gomme di sa ka tša diragatšwa. Le tla lemoga gore ke fela tšeo di bego di tšewa go ba tša go hloka kotsi tšeo di bego di gatišwa le go phatlalatšwa.

Diterama tša matšatši a lehono le mateng a tšona

Ge nako e dutše e feta le tikologo ya dipolitiki le yona e le gare e fetogela bokaoneng, bontši bja batho bo tšwetše pele ka go šomiša sebakanyana seo ba nago le sona go tšweletša diterama ka maikemišetšo a go itirela tšhelete. Gibson Kente o gopolega ka mookoloko wa diterama tša gagwe tša *Sikhalo*. Bobebotse diterama tša gagwe di laetša mathata a malapa a go ihlakela a makeišeneng le dithulano tša setšo tšeo di arogantšego bagwera. Go kopana ga John Kani, Winston Ntshona, le Alan Paton ka go *Cry the Beloved Country*, ke taba yeo e ka se tlogelwego morago. Batšweletši ba difilimi ba Heyns, ba bušitše bathobaso lefaseng la difilimi ka difimili tše bjalo ka *Udeliwe; Ngaka; Inyakanyaka*. Tše di be di le bofefo le ge di be di tloša bodutu e le ruri. Go no se swane le theethara ya bjale, boitemogelo bja diterama tša filimi le thelebišene, maikemišetšo magolo a terama ya sebjalebja ke go tšwetša pele maleme a Seafrika le diaedeolotši tša Seafrika.

Ka thulaganyo le tlholego, ke tša Seafrika e bile di anega le ditaba tša Seafrika ge e se fela leleme, moo motšweletši yo mongwe a kilego a hlaloša ka gore, “mantšu ke a Seisemane fela tlhaganyo le dilo ka moka, ke tša Seafrika”. Motho a ka letela gore diterama tšeo di diragatšwago mafelong a mangwe di ka ba le khuetšo diterameng tšeo di ngwalwago goba tšeo di balwago goba tšeo di balelwago go dira dinyakišišo. Ga go na katologano magareng a tše pedi tše e lego terama yeo e direlwago go tloša setšhaba bodutu le terama yeo e ngwalelwago go phatlalatšwa ka tsela ya puku.

Dikamantšo tša go tšwa mehuteng yeo e sa swanego ya dingwalwa, le tšona di bile gona mo nakwaneng ye kopana, gomme ge go etla ka tiragatšong ya sefaleng, molokoloko wa diteramana tša thelebišene le filimi pontšo ya tšona le yona ga se ya tšea nako ye telele. Ke dihlogwana di se kae fela tša Maleme a Seafrika tšeo di amantšhedišwego go laetšwa sekirining. Mohlala, *Inkinsela yaseMgungundlovu* padi ye e bego e ngwadilwe ka SeZulu e ile ya

amantšhetšwa thelebišne, go no swana le *Ityala lamawe* le *Ingqumbo yeminyanya* ka Sexhosa le *Mopeme* ka Sesotho. *Botsang Rre* ke phetolelo ya terama ya Sexhosa yeo e išitšwego Setswaneng. *UShaka Zulu* ke kanegelo e tee fela ya histori – thetokanegelo yeo e amantšeditšwego filimi.

Taba ye bohlokwa ke gore, le ge terama e ngwadilwe le go gatišwa ka tsela ya puku, karolo ya yona yeo e diragaditšwego ke ye nyenyane kudu. Ge go lebeledišišwa terama ka maleme a Seafrika ka ditlhamago tša yona ka moka, re lemoga gore go bothata go utulla maemo le thulaganyo ya yona. Go bonala ekare terama ya radio ke yona e tumilego kudu fela bontši bja diterama tša radio ga se bja gatišwa go ba dipuku gomme e bile tšona diterama tše, ke thoto ya mengwako ya bogaši. *Woza nendlebe* ke mohlala wo mobotse malemeng a Sesulu le Sexhosa mola selo se sebotse fela seo re ka se bolelago ka ga seXhosa ke gore se na le kgoboketšo ya diterama tše dikopana tšeo hlogo ya tšona e lego *Amaciko*. Ka ntle le Nkcenkce-mlanjana tše dingwe tša tšeo di gatišitšwego e sa le mathata go mosekaseki.

Tlhohlo ya seterama go boraditerama

Terama malemeng a Seafrika ke hlohlo ka gore e šušumetša batho ka moka bao ba nago le kgahlegelo terameng, go ngwala ka maikemišetšo a go hlabolla maleme a Seafrika. Go dira seo go bohlokwa go ithuta mokgwa wa go ngwala ka bokgwari. Go ngwala papadi go ka tla ka ditsela tše di latelago:

- Go ngwalela tiragatšo, ka mantšu a mangwe terama ye nngwe le ye nngwe yeo e ngwalwago e swanetše go ba le ditshwanelo tšeo di feleletšego tša tiragatšo ya sefaleng. Maikemišetšo a terama ke go diragatšwa. Ga go kgethwe gore ke theethara ya mohuta mang yeo motho a nago le yona mogopolong.
- Go ngwalela radio – ge e le mabapi le radio, sefala ke ditsebe le monagano. Diswantšho le tiragatšo ka moka di bopša ka poledišano.
- Go ngwalela filimi le thelebišene – difala tše pedi di a kgahliša e bile di dira boipiletšo bja dikanegelo tša go tanya šedi. Go tšweleletša filimi le thelebišene go bitša tšhelete ya godimo gomme go nyakega dikanegelo tša maemo a godimo.

- Kamantšho ya padi, terama, theto, nonwane, bjalobjalo le sekirini – kanegelo ye nngwe le ye nngwe yeo e amantšwego ke tlhamo ye mpsha yeo e sa swanelago go ba bjalo ka puku yeo e amantšwego le yona. Ke mongwalo wa tlhohleletšo woo ka mantšu a mangwe. Dipadi kudu tša maleme a Seafrika, di gona ka bontši gomme go swanetše gore go be le dikamantšo tše dintši go feta mo nakong ya bjale. Šomiša sebaka seo ge o ka kgona ka kanegelo yeo o nago le yona mogopolong.

Go ngwala ka bokgwari ke ntlha yeo e tlogo ahlaahlwa ka botlalo legatong la 3. O swanetše go ipotšiša dipotšišo tše nne tše di latelago.

- Ke kanegelo ya gago yeo o nyakago go e anegela batho? – ngwala ka ga dilo tše di go kgahlago, dilo tše go lego bohlokwa go ngwala ka tšona.
- Na mongwadi a ka ikamanya le kanegelo? Ga se dilo ka moka tše di go kgahlago tše di ka kgahlago motho yo mongwe, le ge go le bjalo, o nyaka go otlologa o kgome maikutlo a mmadi wa gago. Gopola gore babadi ba nyaka go tlošwa bodutu le go iphsina.
- Na kanegelo ya gago e laetša tšwelopele? Kanegelo e swanetše go sepela ka magato ao a fapafapanego – mathomo, bogare le mafelelo. Kanegelo e swanetše go agwa go dikologa ditiragalo tše bohlokwa – tša ditiragalo tša khuetšo ye bohlokwa.

Na go na le seo se lego kotsing? Na go tla direga eng ge selo se sengwe se ka se direge ka nako yeo e bego e beilwe? Kgato ye e hlamilwe godimo ga ngangego ya mohuta yeo e sa amego fela batho bao ba lego ka kanegelong ya gago eupša le mmadi ka boyena.

MOŠOMO

Mafula a kile a aparela Soweto ka ngwaga wa 2009 moo noka yeo e putlago ka gare ga motse woo e ilego ya gogola tšohle gomme ya hlola tshenyoye kgolo. O theeditše batho ba bararo bao ba phologilego go kangwa ke meetse mafuleng ao. Ngwala seo ba se bolelago. Gopola dipotšišo tše nne ge o ngwala kanegelo ya gago.

1.5 THETO

Bjalo ka ge re šetše re hlalošitše peleng, ditšhabeng tša setšo sa Maafrika, tshedimošo e be e sa ngwalwe ka dipukung. Tshedimošo e be e tloga molokong wo mongwe go ya go wo mongwe ka polelo ya molomo. Taba ye e akaretša le theto. Dithetogale di gona dikarolong tše dintši tša Afrika gomme di bile di bopa karolo ye bohlokwa ya bophelo bja setšhaba sa Maafrika. Dithetogale ga se tša direlwa fela batho ba go swana le magoši, barwa ba magoši le mantona le bagale ba setšhaba, di diretšwe gape le basadi, bašemane ba baswa, bana, dibini, dikgomo, bjalobjalo. Dithetogale di ka akaretša selo se sengwe le se sengwe go thoma ka batho go fihla go dilo tšeo di sa phelego. Ka yona tsela ye, re kgona go bolela ka direto tšeo di hlametšwego go reta selo se sengwe le se sengwe. Direto di ka hlangwa ke motho ka ga selo seo a se ratago kudu. Temaneng ye go ya ka moo go ka letelwago ka gona, motho o hlama sereto sa go itheta goba a reta selo se sengwe. Ge re etla bathong ba bohlokwa ba bjalo ka dikgoši le dikgošigadi, go be go kgethwa moreti yoo a tlogo tšhela motho yoo ka legowa la direto.

A re bapetše direto tše pedi tše, se sengwe ke sereto sa setšo, se sengwe ke sereto sa sebjalebja:

Sereto sa setšo ke setsopolwa go tšwa seretong sa thetogale sa Seragamabje.

Seragamabje

“Kgomo e a tshwa!”

“E gangwa ke mang?”

“E gangwa ke nna penkane ke ropanyeditšego marumo a bagale —

Ke fela ke re le reng le babaletše go tšhaba melangwana ya bašemanyana,

Le tloga le tšhaba madiane mogologolo a boletše gabedi gararo,

A re le se bone go akalala ga bonong go wa fase ke ga yona?

Nkapešeng pheta ya thaga ke jeng tša borala, ke otile,

Ge e le dikgopo legogweng di a kokonega.

Thetogale ya setšo ga e na mongwadi gomme ga e na tokelo ya kiletšo ya kopollo ka ge sereto e le sa setšhaba. Motho yo mongwe le yo mongwe o dumeletšwe go reta thetogale. Kgwekgwe ya sereto e godimo ga bophelo bja

Seragamabje yoo e bego mogale ntweng. Thetogale ya gagwe e mo laetša e le molwantwa ka bogale.

A re lebeleleng mohlala wa sereto sa sebjalebjae ka O.K. Matsepe:

O kgonegile ge o katologile mongake,
 Ka meetse ba be ba šetše ba hutšwetša banake!
 Gobane lešaka o be o le butše ka morago,
 Ba go potile ka morago bagwera ba gago.
 Di be di reng di sa go hlabele mokgoši
 Tšona ditaola tšeo di tshephilego noši?
 Maloba mmago o boletše ka ngwakong
 Na ditaola ga tša go bea tshebelong?
 Ge letšatši lela le gadima le tšhumela,
 Motse wa gago o be o o swere ka dife dimela
 Ge ke re go re fora ke se le se tshepilego,
 O kgonegile ge o le mongake yo a katogilego,
 Ka ntle le gore fora motho wa batho o be a tla fepa kang,
 Ke botšiša Wena, mong wa bophelo, gobane ke rena re hlakang?
 (O. K. Matsepe, *Molodi wa thaga*)

Mongwadi o kodutla dingaka. O re ngaka ye e tlogilego yeo e swinegile ka ge bjale e be e šetše e mo hutše lehumo la gagwe ka moka. O re, mehla ye ka moka ge a na le bothata gomme a swanetše go kgopela goba a hloka thušo, ngaka e be e mo lefiša kudu go fihlela moo bana ba gagwe ba šetše ba hloka le sa go šeba. O re hleng ngaka yona e paletšwe ke go phološa mmagwe a ba a swela ka ngwakong. Gomme lehono ngaka še e palelwa ke go iphološa. O boa moeaelwa o re e swinegile.

Go ya ka moo go boletšwego mo godimo, direto tša setšo ga di na mongwadi. Ge e le direto tša sebjalebjae di na le bangwadi. Sereto se beile šedi godimo ga dilo tša sebjalebjae. Se ka ba mabapi le lerato, batho, lehu, mekete bjalo bjalo. Direto tša sebjalebjae di latela setaele sa go ngwala sa dinaga tša Bodikela. Go na le ditematheto le merumokwano yeo e latelago phethene ye itseng. Mantšu ao a šomišwago ga a bothata go swana le a theto ya kgale, mola go bile go se na le poeletšo ye ntši ya medumo yeo e tlwaelegilego kudu diretong tša sekgale. Sereto se hlamilwe ke moreti yoo a phelago mehleng ya sehono. Sereto se se ka se šomišwe ntle le tumelelo ka gore mongwadi wa sona o na le khophiraethe.

Mabakeng a mantši re hlaloša theto ya sebjalebjae bjalo ka theto ya go ngwalwa. Nnete gona ke gore bareti ba sebjalebjae ba kgona go bala le go ngwala gomme mešomo ya bona le yona e a gatišwa. Bareti ba kgale bontši bja bona ke ba mehleng yela ya pele go tsebja go ngwala gomme, ba tšweleditše mešomo ya bona ka molomo. Re swanetše go gopola gore direto ka moka ka tlwaelo ke dilo tša molomo ka ge maikemišetšo a tšona e le go kwewa e sego go balwa (le ge go na le maarogi a mmalwa mo le mola). Dingwalwa ke mokgwa wa phetišetšo le toto. Ka lona lebaka leo, taba ya go ngwalwa ga se yona e dirago gore direto e be tša sebjalebjae, mola e bile go reta ka molomo go sa tshekamele fela ka diretong tša sekgale. Botsebotse direto tša sekgale le tšona di ka hlangwa pele ka go ngwalwa. Lelemeng le lengwe le le lengwe la Seafrika, go na le bolumo ya direto tša mohuta wo tšeo di gatišitšwego ka tsela ya puku.

Theto ke mokgwa wa bokgabo bja dingwalo bjoo ka go bjona leleme le šomišetšwego khwalithi ya lona ya moswananoši. Direto di ka ngwalwa di ikemetše, bjalo ka sereto sa tlhompō, goba se ka tšwelela se le ka gare ga bokgabo bjo bongwe go swana le terameng ya theto, difela, goba dikoša. Se ikgethile mehuteng ye mengwe ya dingwalo ka ge šedi ya sona e beilwe godimo ga dilo tše bjalo ka poeletšo, tlhamego ya tematheto le morumokwano. Mabakeng a mangwe se hlalošwa e le motheo wa boithomelo wa tšhomišo ya leleme.

Theto e šomiša mokgwa woo o itseng wa tlhamego le melao go šišinya ditlhalošo tše dingwe tša mantšu, goba go šišinya dikarabo tša go hudua maikutlo le go šišinya monagano. Didirišwa tše bjalo ka poeletšo ya ditumanoši, poeletšo ya ditumammogo, tlhamego ya ditemana morumokwano, le leekiši onomatopie di dirišetšwa go fihlelela polelo ya mmino. Tšhomišo ya tlhalošopedi, sešupo, kgegeo, le dikarolwana tše dingwe tša setaele, di nea mmadi kgetho yeo e phatlaletšego ya ditsela tša go hlaloša sereto. Tshwantšhokgopolo go swana le tshwantšhišo, tshwantšhanyo goba papišo di ka šomišwa ka seretong go se nea bophelo.

Tlhamego ye nngwe ya direto e sepelelana le ditšo le mehuta ye itseng, yeo e sepelelanago le dipharologantšho tša leleme leo moreti a retago ka lona.

1.5.1 Tlhamego ya theto

Theto ga e mabapi le tshwantšhišo dikgopolo tšeo di tseneletšego le maikutlo ao a tseneletšego. E mabapi le tlhamego. Gare ga ditlhalošo tše dintši theto e tšewa go ba tsela ya go diriša leleme, mokgwa wa polelo, mokgwa wa go tšweletša maikutlo, goba go bea mantšu ka phethene ya mouta wa yona. Tlhamego ya theto e bolela ka mokgwa wa thulaganyo ya theto yeo e šomišago phethene ya mošito, mothaladi, tematheto, lefoko le diteng goba kgetho ya hlogo. Sereto se ka utullwa ka kgwekgwe ya sona.

1.5.2 Methaladi le ditematheto

Direto gantši di arogantšwe ka methaladi letlakaleng. Methaladi ye e ka gatelela phethene ya mešito mafelelong a methaladi. Methaladi e ka arogantšha, ya bapetša goba ya ganetša dikgopolo tšeo di tšweleditšwego diyuniting tše dingwe, goba e ka laetša phetošo segalong. Methaladi ya sereto e fela e rulaganywa ka ditematheto tšeo di ikgethago go ya ka palo ya yona. Ke ka lona lebaka leo re rego sereto sa methaladi ye mebedi ke thaladipedi (khopholete), mola sa methaladi ye meraro e le thaladitharo (thripolete) mola sa methaladi ye mene e e le thaladinne (khwatereine), sa methaladi ye mehlano thaladihlano (khwinthete), sa methaladi ye tshela thaladitshela (sesetete), sa methaladi ye seswai thaladiseswai (okosete) gomme sa methaladi ye lesomenne ya ba sonete. Methaladi ye e ka ba le nyalelano goba ya hloka nyalelano ya morumokwano goba mošito.

Tshekatsheko yeo e tseneletšego ya theto e tla rutwa thutoyuniting ya 4. Tshedimošo ka ga seo se boletšwego ka morumokwano, poeletšo ya ditumammogo, le tshwantšhokgopolo e tla fatišišwa ka go lebelelwa ga mehlala ya maleba go tiišetša thuto yeo e šetšego e filwe.

1.6 KANEGELO

Kanegelo e ikgethile ka go anegwa. Seo se hlaloša go anegwa ga molokoloko wa ditiragalo goba ditiro. Mešomo ya dinonwane gantši e bea šedi godimo ga yo mongwe goba babapadi ba mmalwa bao ba fetolago maitshwaro goba bophelo ge ba kopana le babapadi ba bangwe gomme ba šomana le mathata. Ge nonwane go no swana le dingwalo ka moka tša go bonwa ka leihlokgopolo, e ka tšweletša dintlha ka botlalo mabapi le hisitori ya nnete, seo e ka se be hisitori ya

nnete. Morero wo mogolo wa yona ke go hlohleletša, go laela, le go phamoša e sego go tšweletša rekhotho ya paale ya hisitori (Roberts 1995:3). Kanegelo ya sebjalebale e šomišwa ka mehla e le lereo la go aparetša kanegelo ya dinonwane, yeo e akaretšago padi, padi ye kopana, kanegelokopana, le taodišo. Ka lona lebaka leo, kgaolo ye e tla arolwa ka magoro a mararo e lego kanegelokopana, taodišo le padi.

1.7 PHETHO

Ka go thutoyuniti 2 re tla le tsebiša ka padi. Tlhalošo ya padi e tla fiwa. Go tla ahlaahlwa le mehutahuta ya dipadi. Mafelelong, dintlha tša padi go swana le babapadi, kgwekgwe, thulaganyo le lefelo le tšona di tla ahlaahlwa.

THUTOYUNITI 2

Tshekatsheko ya padi Ka Ngaka N Masuku

Dipoelo

Morago ga go šomana le thutoyuniti ye o swanetše go kgona go

- nea tlhalošo ya padi
- šupa mehuta yeo e fapafapanego ya dipadi
- tšweletša pharologanyo magatong ao a fapafapanego a thulaganyo
- šupa kgweggwe, thulaganyo le dibapadi pading.

2.1 MATSENO

Thutoyuniti ye e tla bea šedi tshekatshekong ya padi. Go dira gore baithuti ba be le kwešišo ye kaone ya mohuta wo wa dingwalo, tlhalošo e tla fiwa, mehuta ya dipadi e tla ahlaahlwa mola dintlha tšeo di tšweletšago pharologanyo magareng a padi le mehuta ye mengwe le tšona di tla ahlaahlwa.

2.2 PADI KE ENG?

Padi ke nonwane ya dingwalo ka 'baka la gore seo se lego ka gare ga yona ga se kanegelo ya nnete. Padi e emetše mošomo wa tshwantšhokgopolo goba boithomelo bja mongwadi. Ke nonwane. Ge re re dipadi ke dinonwane seo se hlaloša go re di hlamilwe, ke ditšweletšwa tša leihlokgopolo la mongwadi. Nonwane ke tlhamo yeo e ithometšwego ya go tšweletša babapadi bao ba akanywago le dithulaganyo. E fapane kudu le sengwalwa sa hisitori seo se bolelago ka kanegelo ya nnete, ya seo se kilego sa direga. Le ge nonwane e ka tšweletša dintlha tša nnete go no swana le dingwalo ka moka tša go akanywa, ga se hisitori ka gore morero wa yona ke go kgahliša, go hlohleletša, go laela, le go phamoša e sego go hlola rekhoto ya paale ya hisitori. (Roberts 2003:3). Bokgonthe bja nonwane ke kanegelo, go anega le go bala gape tatelano ya

ditiragalo tša nonwane. Ditsebi tše dintši di akaretša dinyakwa tše di latelago tlhalošong ya tšona ya padi:

- (a) Ke nonwane ye telele ya go anegwa.
- (b) E na le babapadi ba go se kwešišege
- (c) Lefelo le lona le hlakahlakane
- (d) E mabapi le batho le ditiro tša bona bophelong bja paale (Abrams 1981:119)

2.2.1 Mehuta ya dipadi

Mo dingwalong go na le mehutahuta ya dipadi. Tšeo di tumilego ke tša hisitori, leago, le thuto.

2.2.1.1 *Dipadi tša hisitori*

Malemeng a Seafrika go na le dipadi tše dintši tšeo di ka hlopšhago bjalo ka dipadi tša hisitori. Go nea mohlala, lelemeng la Sezulu re na le dipadi tše bjalo ka *Yekani* ya Joyce Gwayi (1975) le *NjeNempela* ya BW Vilakazi (1943). Sexhoseng re na le dipadi tše bjalo ka *Ukhozi olumaphiko* ya N Saule le *Elundini lothu kela* ya JJR Jolobe. Padi ya hisitori e tšweletša babapadi ba yona le ditiragalo thulaganyong ya hisitori. Babapadi e swanetše go ba batho bao ba phetšego mehleng yeo ya nako ya hisitori. Go ka no tsenywa babapadi ba go akanywa go natefiša padi. Padi ya hisitori e bea šedi dilong tša paale tšeo di diregilego nakong yeo e itseng. Mafelo ao a bolelwago ka gare ga padi e swanetše go ba mafelo ao motho a ka kgonago go a šupa. Mongwadi wa padi ya hisitori o swanetše go tseba tsela yeo batho ba dinako tšeo ba bego ba phela ka yona, ditlwaelo tša bona, dijo, diaparo, le ditumelo tša setšo. Ditiragalo tše dingwe tšeo di dirago thulaganyo e ka ba tša go akanywa.

2.2.1.2 *Dipadi tša thuto*

Padi ya thuto e beile šedi mathateng a go ama thuto. Kanegelo ya gona e sepetša mmapadi wa mereba molokolokong wa maemo ao a tletšego teko. Go ya mafelelong mmapadi o gotše goba go na le selo seo a se lemogilego ka boyena. Dipadi ka moka tšeo di thomago ka mmapadi yoo e lego ngwana e sa le yo monyenyanane, gomme a gola go ba go fihla a eba motswadi, ke dipadi tša thuto.

2.2.1.3 Dipadi tša leago

Dipadi tša leago di šetšana le mathata a kagišano setšhabeng. Di mabapi le kamano magareng a batho le setšhaba seo ba phelago go sona. Dipadi tša leago gantši di šomana le bagale le bagaleadi bao ba sa kwanego le setšhaba seo ba goletšego ka gare ga sona, gomme seo gantši se sepetšana tsela le tebelelo ditšhabeng tše dingwe goba bathong ba bangwe ba maemo a itseng goba ba go tšwa mafelong a go se swanele a bona (Peck 1983:10).

2.2.1.4 Padi ya kanegelodikgao

Padi ya kanegelodikgao e tšweletše la mathomo ka ngwagakgolo wa lesometshela kua nageng ya Sepeine. "Picaro" ke lentšu la Sespenišhi la go hlalosa senokwane gomme thuto ya kanegelo ke bohlagahlaga bja senokwane sa go hloka šedi seo se phelago ka manka a sona le go laetša go hloka phetogo maitshwarong ka bohlagahlaga bja sona bjoo bo tšwelago pele ka tatelano. Kanegelodikgao ka mokgwa ke kgonthe mola ka popego e le dikgaokgao (ka mokgwa wa go se swane le tlabollo yeo e tšwelago pele ya thulaganyo e tee). Gantši e na le maikemišetšo a kodutlo (Abrahams 1985:118). Tlhalošo ya lereo le kanegelodikgao, e fetotšwe moragonyana go hlaloša padi ya go anegwa ka dikgao tša go latelana tšeo di kgomaganego, ka 'baka la ditiragalo ka nako e tee goba ka 'baka la ge di be di itemogelwa ke motho o tee (mmapadi).

2.2.1.5 Padi ya tiragatšo

Ka gare ga padi ya tiragatšo tiragalo ye nyenyane e tla ba le dipoelo tšeo di bego di sa letelwa, tšeo di tlogo tšwa taolong go dira taba ya go hlakahlakana yeo e tlogo rarollwa ka mohlolo moragonyana. Babapadi ka gare ga padi ya mohuta wo ba lahletšwe fela le ge e le gore ditiragalo di tsoša dikarabo tša go tšwa go bona gomme di thatafaletša ditaba go ya pele. Wo ke wona morero wo mogolo wa padi ya mohuta wo. Thulaganyo e mabapi le dihlogelo tša rena e sego tsebo ya rena. Ke boikgopolelo bja maikutlo e sego seswantšho sa bophelo.

2.2.1.6 Padi ya moanegwa

Padi ya moanegwa ke ye nngwe ya makala a bohlokwa a kanego ya nonwane. Go ya ka Muir (1967:23), mohuta wo wa padi ga o na thwaadi, ga o na motho yoo a hlohleletšago tiragalo, thulaganyo ye bohlokwa, tiro yeo e tsepamego yeo

dilo ka moka di kgomaganego nayo, mola e se na mafelelo ao dilo ka moka di lebilego go ona. Baanegwa ga ba tšewe go ba karolo ya thulaganyo, ba tšwelela ba ikemetše gomme tiro e ka fase ga bona. Seemo ka pading ya mohuta wo, se lokišeditšwe go re botša tše dintši mabapi le baanegwa goba go re tsebiša baanegwa ba baswa. Dipalo ga di fetoge goba di hwile. Le ge ka go padi ya tiro baanegwa ba diretšwe go swanetšana le thulaganyo, mo thulaganyo e diretšwe go nolofatša kwešišego ya baanegwa.

2.2.1.7 Padi ya terama

Ka pading ya terama ga go na sekgala magareng a baanegwa le thulaganyo. Baanegwa le thulaganyo ba bofagantšhitšwe. Dikhwalthi tša semelo di laola tiro mola tiro ye ka boyona e le yona e fetolago baanegwa gomme dilo tša nama tša sepelela pele go ya mafelelong. Tiišetšo ya tiro ke ye nngwe ya dilo tše bohlokwa dipading tša terama. Ka pading ya mohuta wo baanegwa ba na le khuetšo ditiragalong. Ba hlola mathata gomme morago ba a rarolle. Muir (1967:47) o tiišetša gore:

Padi ya moanegwa e tšweletša pharologanyo magareng a ponagalo le kgonthe magareng a batho ka ge ba tšweletšwa setšhabeng ka tsela yeo ba lego ka yona. Padi ya terama e laetša gore ponagalo le kgonthe ke selo se tee le gore moanegwa ke tiro mola tiro le yona e le moanegwa.

Ka pading ya mohuta wo ditiragalo ga se tša beiwa go latela nako eupša di a hlabollwa. Mafelelo pading ya terama a bohlokwa kudu. Ga se fela phetho ya kanegelo eupša ke ponego ya mafelelo.

Na o be o tseba gore

Bontšing bja maleme a Seafrika, baruti ba kgathile tema ye bohlokwa go tlišeng bokgoni bja go ngwala. Go nea mohlala, go ngwalwa ga leleme la Sezulu go thomilwe ka mengwaga ya 1830 go fihla go bo 1841 ka baruti bo JW Colenso, Stone, Callaway le Grout. Morero wo mogolo wa go bala le go ngwala e be e le go thuša Maafrica gore a kgone go bala beibele. Go ya ngwageng wa 1930 go be go na le dipadi tša go feta 250 le dikanegelokopana le ditaodišo tša go feta 100. Go ngwalwa ga dingwalo go be go latela mekgwa ya Bodikela ya go ngwala. Ke ka lona lebaka leo barutwana ba Maafrica ba bego ba rutwa ka leleme la Seisemane.

2.2.2 Baanegwa

Karolo ye e šetšane le baanegwa. Morago ga go e hlaloša mehuta yeo e fapafapanego ya baanegwa e tla laetšwa gomme mekgwa ya tshwantšho ya baanegwa le yona e tla ahlahlwa go hlokometšwe mekgwa ya thwii le yeo e sa tsepamago thwii.

2.2.2.1 Kgetho ya baanegwa ka kakaretšo

Go ya ka Msimang (1986:99), kgetho ya baanegwa ke palomoka ya dithekeniki ka moka tšeo di dirišwago ke rabokgabo tšweletšong ya baanegwa mešomong ya dingwalo ka tsela yeo e lego gore baanegwa ba mohuta woo ba bonwa ke babogedi goba babadi e le batho bao ba nago le semelo le maitshwaro le bomotho.

Selo se bohlokwa mabapi le kgetho ya baanegwa ke gore mongwadi o swanetše go tšweletša baanegwa, maitshwaro a bona a swanago le a batho bao re ba tsebago bophelong. Ge re e bea gabotse taba ye, re ka re mongwadi ga se a swanela gore ge a kgetha baanegwa ba gagwe, a leka go dira khophi ya batho bao ba phelago eupša o swanetše go kgodišwa gore batho bao a ba kgethilego ke batho ba nama le madi bao mmadi a ka ba lemogago le go ba sekaseka.

2.2.2.2 Mehuta ya baanegwa

Ka kanegelong ya nonwane, go na le mehutahuta ya baanegwa. Go na le baanegwa ba go tšweletša lehlakore le tee le baanegwa ba go tšweletša mahlakore ka moka a bophelo e le dipoelo tša tsela yeo mongwadi a tšweletšago moanegwa.

(a) Baanegwa ba lehlakore le tee

Moanegwa wa lehlakore le tee ke motho yoo a tšweletšago lehlakore le tee la bophelo. Moanegwa wa lehlakore le tee ga a fetoge ge papadi goba kanegelo e le gare e tšwela pele. Moanegwa o nyalantšwe le kgopolo goba khwalithi e tee yeo e ka hlalošwago ka lefoko le tee. Se se ra gore moanegwa wa lehlakore le tee ka gare ga padi ge e le gore o lokile, o lokile, ge e le gore ga se a loka, ga se a loka. Moanegwa wa mohuta woo ga a na tšwelopele gomme seo ga se nnete bophelong.

(b) Baanegwa ba mahlakore ka moka

Baanegwa ba mahlakore ka moka bjalo ka ge leina le bolela, ke baanegwa bao ba nago le dikhwalithi tša go feta tee bophelong gomme ba gola le tiragatšo e le gare e tšwela pele. Abrams (1981:20-21) o hlaloša moanegwa wa mahlakore ka moka bjalo ka motho yoo a raraganego, pefelong le tlhohleletšong. Moanegwa o emetše batho bophelong bja nnete, ba bokgoni bja go re makatša, bao o ka se kgonego go bala megopolo ya bona, bao gape ba kgonago go fetoga le mabaka. Moanegwa yoo a kgonago go fetoga mabakeng a mangwe o bitšwa moanegwa wa go dikologa.

2.2.2.3 Mehuta ye mengwe ya baanegwa

Baanegwa ba ka hlopšha go ya ka tema yeo ba e kgathago kanegelong. Ka lona lebaka leo, re na le baanegwathwaadi le baanegwa ba gare, le baanegwa ba banyenyane ge re bolela ka bao e sego ba bantši.

(a) Baanegwathwaadi

Mohlhohleletši le moganetši ke baanegwathwaadi kanegelong. Mohlohleletši ke

motho kanegelo e theilwego godimo ga gagwe mola moganetši e le molwantšhi wa gagwe. Canonici (1989:58) o sihlela ka gore:

Mohlohleletši o gare ga kanegelo, dilo ka moka di mo dikologile. O bogareng bja tiragatšo gomme o swanetšana le dikarolo tše bohlokwa tša kgwekgwe. Ge a ka atlega, e ba mogale, a ba mohlokofatšwa ge a ka šitwa. O hwetša šedi ye kgolo go tšwa go rabokgabo.

Ka mantšu a mangwe, mohlohleletši ke moanegwa yola hlohleletšo ya gagwe le hisitori ya gagwe di feleletšego gomme, semelo sa gagwe le sona se a fetoga ge kanegelo e le gare e tšwela pele, mola a bile a ama dikarabo tša rena ka botlalo le boiketlo ka tsela yeo e lego gore di kwagala go feta tša baanegwa ba bangwe.

(b) Baanegwa ba banyenyane

Baanegwa ba banyenyane ga ba na mošomo wo bohlokwa pading. Ba bangwe ba ka tšwelela gatee fela gomme ba mohuta woo ba bitšwa dikgabiši. Dipadi tše dintši di na le baanegwa ba banyenyane. Ba ka laetšwa e le maloko a sehlopha, madira goba sekolo, goba baeti dikopanong tša bagwera bjalo bjalo. Baanegwa ba mohuta wo ba humanega ditiragatšong tša dikgaruru, dintweng, goba manyalong bjalo bjalo. Msimang (1986:104) o hlaloša baanegwa ba banyenyane bjalo ka difoile. O re baanegwa ba banyenyane ke bathekgi bao ba thekgago mogale goba molotšana. O tšwela pele ka gore foile e ka ba motho o tee goba sehlopha sa batho.

2.2.2.4 Mekgwa ya ponagatšo ya baanegwa

Mongwadi ga a kgethe fela mohuta wa baanegwa bao a tlogo ba šomiša eupša le mokgwa woo a ilego go ba tsebagatša ka ona. Go na le mekgwanakgwana ye mentši yeo mongwadi a ka kgethago go yona, yeo wo mongwe le wo mongwe wa yona o nago le dikholego le diphokolo, fela mafelelong e ka kgona go arolwa ka dihlopha tše pedi tše dikgolo e lego wa go tliša tshedimošo ye ntši go feta yeo e nyakegago le wa terama, ke gore thwii le wa go sebe thwii go ya ka tlhalošo ya Msimang.

(a) Mokgwa wa go rarela

Mongwadi yoo a šomišago mokgwa wa go rarela o hlaloša semelo sa baanegwa

ba gagwe. O re botša ka ponagalo ya popego ya bona ya mmele. O ekiša dikhwalithi tša bona gomme a ka ba a ba dumela goba a ba ganetša dikholego tša mokgwa wo ke boleta le ekonomi. Mongwadi wa padi yoo a šomišago mokgwa wo a ka fetša mošomo wa kgetho ya baanegwa ka pela gomme a fetela dilong tše dingwe. Mokgwa wo go no swana le ye mengwe, o na le dikholego le diphokolo. Kenney (1966:134) o re "o tloga o tlwaelegile e bile o tšwafiša go kgatha tema ga leihlokgopolo la mmadi".

Ka mantšu a mangwe, mmadi ga a hlohleletšege go fetošwa ke baanegwa gore a tšee sepheto sa gagwe mabapi le batho ba paale bao a kopanago nabo. Bangwadi ba matšatši a lehono ba tšea mokgwa wo go ba wa maemo a fase ka gore o nolofatša dilo kudu.

(b) Mokgwa wa terama

Mokgwa wo mongwe ntle le wa go rarela ke wa terama, Kenny o hlaloša gore "mokgweng wa terama mongwadi o dumelela baanegwa ba gagwe go iponagatša go rena ka mantšu a bona le ditiro" (Kenney 1966: 35).

Wo ke mokgwa woo baanegwa ba iponagaditšego ka ona go rena, ke ka baka leo go šomišwago lentšu le tiragatšo. E bile ke yona tsela yeo baanegwa ba iponagaditšego go rena bophelong. Kholego ya mokgwa wo ke gore o swanetšana botse le bophelo gomme o mema le mmadi go kgatha tema kanegelong.

Msimang (1988:100) o gatelela taba ya gore ka go lebelela fela ditiro le maitshwaro a baanegwa, mmadi o kgontšhwa go tšweletša kgopolo ya gagwe "ka ga bona le go tšea sephetho ka ga merero ya bona le maikutlo".

Poelamorago ya mokgwa wo ke gore ka tsheketšo o fase go wa go rarela. Ge o hlohleletša mmadi go kgatha tema ka tsela yeo e kwagalago, o sa buša wa oketša kgonagalo ya go ahlola moanegwa ka tsela yeo e sa swanelago.

Re e tšea gore bjalo ka moithuti ba dingwalo, le mmadi, gopola puku yeo o e balago gomme o arabe dipotšišo tše di latelago:

MOŠOMO

Šupa baanegwathwaadi ba kanegelo ka pukung yeo o e balago. Na ke mokgwa ofe wa ponagatšo woo mongwadi a o šomišitšego tshwantšhong ya bona?

Na o ka tšweletša pharologanyo magareng a moanegwa wa lehlakore le tee le moanegwa wa mahlakore a mantši? Efa mehlala go tšwa pading ya gago.

Na baanegwa bao ba lego ka gare ga padi ba bapala bjalo ka batho bao re hlakanago nabo bophelong bja nnete?

Na o ka fa mehlala ye mebedi ya baanegwa ba banyenyane? Efa mabaka go thekga karabo ya gago.

PHETOLO LE TSHEDIMOŠO

Boitemogelo bja motho yo mongwe le yo mongwe bja go bala bo swana bo le noši. Fela wena bjalo ka moithuti wa dingwalo, o swanetše o ba o kgona go bala ka go tsenelela ka kwešišo. Go nagana ka dilo tša go swana le kgetho ya baanegwa, go swanetše go go thuša go dira seo.

2.2.3 Thulaganyo

Na thulaganyo ke eng?

Ge re bolela ka thulaganyo, re bolela ka phetošo ya ditiragalo ya dintlha tšeo di thušago go lomaganya kanegelo. Thulaganyo ke kgetho ya ditiragalo ka nako. Ge re bala padi, re nyaka go bona gore ke eng seo se ilego go latela. Thulaganyo ya paale e na le seo se e hlolago, ka dilo tšeo se sengwe se lebišago go se sengwe, go re kgahliša gore dilo di direga ka lebaka la eng. Thulaganyo e na le mathomo ao a re išago bogareng gomme gwa latela mafelelo. E dira phethene ya mohuta. E na le phego, lethabo, le dimakatšo. E thuša go dira gore mmadi a fele a na le kgahlegelo le gore mongwadi a fele a le tseleng ya go bonala. E thuša gape ka go tšweletša sebopego le motheo wa padi.

2.2.3.1 *Tlhamego ya thulaganyo*

Dithulaganyo ka moka di theilwego godimo ga ngangego le tharollo ya ngangego

yeo. Re šetše re boletše peleng gore thulaganyo e na le mathomo, bogare le mafelelo. Mathomo ka le lengwe a bitšwa kutullo ya mathomo a bothata, mola mafelelo a bitšwa tlemollo goba tharollo. Bogare bo agilwe ka ditaba tša kanegelo tša gare. Mmele ke ona karolo ye kgolo ya thulaganyo. O na le makalalakana a mantši a bjalo ka thulano, tlhakahlakano, ngangego, phego, seremo le sehlowa. (Msimang 1986:40).

Molokoloko wa ditiragalo o swanetše go phethagatšwa e le tiro ya go rotoga go tloga mathomong go ya sehloweng; go tloga sehloweng go ya molokolokong wa ditiragalo mafelelong pele ga mafelelo. Tiragatšong yeo e rotogago, go swanetše gore go hlolwe thulano le ngangego tšeo di fegago mmadi. Tharollo ya thulano e sa le gona moo tiragatšo e thomilego go theoga. Tlhalošo ye kopana ya dintlha tše di lego mo godimo e a latela.

(a) Matseno

Matseno ke mathomo a kanegelo. Baanegwathwaadi le thulaganyo gantši ba tsebagatšwa kgatong ye. Tsebišo ya ditaba e na le mahlakore a mabedi, lehlakore la tekatekano le lehlakore la go hloka tekatekano, ge baanegwa le tikologo ya bona ba tsebišwa le ge mathata ao ba lebanego nawo a tšweletšwa.

(b) Thulano ya mmele

Mmele o bopa karolo ya bogare ya thulaganyo. Thulano e bonwa e le karolo ye bohlokwa ya mmele gomme e thoma ka tlhokego ya tekatekano ya fetela go tlhakahlakano le khuduego go fihla sehloweng, seo se lego ntlha ye bohlokwa kudu ya thulaganyo. Thulano yeo e tieletšego e tswala tiragatšo yeo e rotogago yeo e feleletšago ka ngangego le phego. Canonici (1989:51) o hlatsela gore thulano e ka utullwa ka ditiro, goba mantšu a baanegwa, ao a tšweletšago kganetšano, gotee le ka kopano ya baanegwathwaadi ba babedi bao ba thulanago pepeneneng.

Ka mantšu a mangwe, lereo le “thulano” le hlatsela gore kanegelo e kopanya makala ao a ganetšanago ao re a bitšago mošireletši (yoo a šireletšago kgopolo ya gagwe) le mmakišani (yoo a lwantšhago kgopolo yeo) gomme ya nama ya tšwela pele le go rarolla thulano magareng a maphakga a mabedi a. Dikanegelong tše dintši dithulano tše di tla tšea ye nngwe ya diphethene tše tše pedi. Re ka ba le “phitlhelelo “ moo mošireletši a leago go fihlelela nepo le ge a

na le kganetšo, goba “sephetho” sa kanegelo moo mošireletši a swanetšego go kgetha magareng a dilo tše pedi goba disete tše pedi tša mehola.

Thulano ke moko wa kanegelo. Ke thulano yeo e tlišago lesedi la gore kanegelo e lebile thoko efe. Fela thulano e swanetše go sepetšwa ka tsela ye itseng ge e le gore e swanetše go kgodiša le go ba le khuetšo.

Mongwadi a ka atlega go laola tše ka moka eupša a palelwa ke go kgodiša mmadi ka ge thulano ya gagwe e ka hloka dintlha tše bohlokwa tša pharologanyo ya kanego e lego go dira gore mmadi a kgolwe gore seo a se balago ke nnete. Go no swana le kopanyo, kgodišo e ama kanegelo ka moka. Kgodišo e ithekgile ka ntlha e tee fela ya gore, kanegelo yeo e kgodišago ka go fetišiša ke yona e tlogo ba kgauswi le bophelo bja paale ka ge mmadi a na le boitemogelo bja bjona goba a bo tsitsinketše. Baanegwa kanegelong ba swanetše go dira le go fetoga go ya ka ditlwaelo tša maitshwaro a batho.

Thulano e ka ba ya ka ntle goba ya ka gare. Bontšing bja dikanegelo tša “phitlhelelo” thulano ke ya ka ntle, mola go tša “sephetho” thulano e le ya ka gare. Mabakeng a mantši mehuta ye mebedi ye ya dithulano e a humanega kanegelong. Canonici (1989:53) o kwana le taba ya gore thulano e ka ba ya ka ntle goba ya ka gare le ge a arola thulano ya ka ntle ka makala a mabedi e lego thulano ya mmele le thulano ya leago. O gatelela taba ya gore thulano ya ka ntle e direga ge motho a lebagantšwe le motho yo mongwe, phoofolo goba tlhago goba tikologo, mola thulano ya leago e direga diphapanong tša leago. Thulano ya leago e direga ge monna a lwantšhana le yo mongwe go swana le maratong a go hloka potegelano moo banna ba babedi ba lwelago mosadi dikanegelong tša marato. O tlišetša gore thulano ya ka gare e direga ge motho a lwantšha boyena goba a elwa le pheletšo goba Modimo.

(c) Tiragatšo yeo e rotogago

Tiragatšong yeo e rotogago go ya ka Canonici (1989:53), kgahlano le ngangego di a thomega gomme thulano ya nama ya loya go ya pele. Kgato ye gantši e tlwaelegile ka batho bao ba tšeago mahlakore, tokišetšo ya maano a ntwā, (tokišetšo ya tiragatšo) le ka dipolelo tšeo ka tšona maphakga ao a thulanago a tšweletšago merero ya ona, dikgopolo tša ona le go hlohleletša babogedi ba ona go tšea mahlakore.

(d) Seremo

Go ya ka Canonici (1989:53), kgatong ya seremo go rena tiragalo ya sephetho. Batheeletši ba thoma go bona kgonagalo ya gore mofenyi e ka ba mang.

(e) Sehlowa

Kgatong ya sehlowa mošireletši goba mmakišani e ba mofenyi ge maphakga a mabedi ao a thulanago a kopana. Ka lona lebaka leo, kanegelo e fihla sehloweng ge maphakga a mabedi a emeletšana.

(f) Mafelelo

Morago ga sehlowa tiragatšo e a fela gomme seemo se boela madulong ka boiketlo. Canonici (1989:53) o tšweletša mehuta ye mebedi ya kgato ye, e lego molokoloko wa ditiragalo tša mafelelo goba tšhegamo le sephetho.

(g) Molokoloko wa ditiragalo tša mafelelo goba tšhegamo

Kgatong ye thulano e thoma go fela gomme dilo di boela madulong.

(h) Sephetho

Kgatong ye thulano e rarollotšwe. Go thoma go ba le phetogo ya sa ruri bagwereng bao ba bego ba thulana.

MOŠOMO

- Na o kwešiša eng ka lereo le thulaganyo?
- Magato ao a fapafapanego a thulaganyo ke afe?
- Na kanegelo ya nonwane ke eng?
- Ke eng seo se swanetšego go direga mafelelong a kanegelo?

2.2.4 Lefelo

Kgaolo ye e tla šetšana le lefelo, goba tsela yeo lefelo la paale, nako ya hisitori, le nako ya ngwaga di šomišwago go oketša moya wa dipadi, le go thuša kutullong ya baanegwa le kgwekgwe. Lefelo le ka hlalošwa e le karolo ya

kanegelo yeo e utullago lefelo le dinako tša ditiragalo kanegelong. Seo se ra gore lefelo le sepelelana le nako le felo ga ditiragalo. Ge motho a bolela ka “tikologo” ya kanegelo o hlaloša motheo woo kanegelo e tšwago go ona.

Abrams (1981:175) o hlaloša diponagalo tše tharo tša lefelo:

Lefelo la mošomo wa kanegelo goba terama ke tikologo ka kakaretšo, nako ya hisitori le mabaka ao e diregago go ona.

Nako le lefelo ke dintlha tše bohlokwa tša mešomo ya dingwalwa. Motho yoo a balago puku ka tsela yeo e feleletšego, o tla lemoga ka pela gore dintlha tše di ka šomišwa go fihla kae go romela molaetša le go hlola moya. Baanegwa ba dingwalo ba ikhwetša ba le lefelong la mohuta. Ge baanegwa goba lefelo le sa bolelwe phatlalatša ka gare ga sengwalwa, mmadi o tla tlatša sekgala seo ka boyena. Sekgala e ka ba ditsela, mawatle, lefaufau, bjalo bjalo. Ke sona sekgala seo baanegwa ba ka sepelago go sona.

2.2.4.1 Tshedimošo mabapi le sekgala

Tshedimošo mabapi le sekgala e ka fiwa mmadi ka tsela yeo e sa bonalego goba ka tsela yeo e bonalago. Ge e fiwa ka tsela yeo e sa bonalego, re swanetše go phetha gore moanegwa a ka ba a le kae. Go nea mohlala, ge re bala, gore o nametše pere, re ka amogela gore o swanetše go ba a le nageng. Ge re ka bala moo go thwego o robetše, re ka amogela gore o swanetše go ba a le malaong. Ge tshedimošo mabapi le sekgala e fiwa ka tsela yeo e bonalago, ga go na kgonono mabapi le maemo a sekgala a moanegwa, go nea mohlala, “Ka ngwakong wa gagwe Jabulani o kwa mogala o Ila....”

2.2.4.2 Nako

Gantši go na le pharologanyo magareng a “nako ya poledišano” le nako ya “kanegelo”. Nako ya poledišano ke nako yeo motho a e tšeago go bala kanegelo gomme e a elwa, mohlala, ka palo ya matlakala. Nako ya kanegelo ka go le lengwe ke nako yeo e tšewago ke ditiragalo, gomme e na le kgomagano le nako ya hisitori yeo ditiragalo di diregago ka yona. Ditatamente mabapi le tatelano di ka araba potšišo yeo e thomago ka “neng?” ditabeng tša go swana le mathomo, bobedi, mafelelo, pele, morago, bjalo bjalo. Ditatamente mabapi le nako di ka araba potšišo yeo e thomago ka “nako ye kaakang?” ditabeng tše bjalo ka: iri,

ngwaga, dikgwedi, goba mengwaga. Ka go le lengwe, nako ya poledišano e elwa ka palo ya mantšu methaladi goba matlakala a sengwalwa.

Nako ya hisitori pading e ka laetša dinako tša sebjalebjae, nako yeo padi e ngwadilwego le go gatišwa ka yona, le tsela ya bophelo yeo e laetšwago ka ditiragalo tšeo di lego ka pading.

MOŠOMO

- Bala kanegelo ka leleme la geno. Na diteng tša yona di diregile kae?
- Na ditiragalo tša ka gare ga padi di laetša mabaka a bjale goba mabaka a kgale? Thekga karabo ya gago ka mabaka.
- Na nako le lefelo di a fetoga? Hlaloša karabo ya gago.

2.2.5 Kgwekgwe

Kgwekgwe ke karolo ye maatla ya tshwaraganyo mešomong ya kanegelo. Ke yona karolo ya bogareng yeo e laetšago kopano ya kanegelo. Ditiragalo ka moka tšeo di hlalošwago ka kanegelong di swanetše go nyalelana le kgwekgwe go kgonthišiša kopano. Kgwekgwe e swanetše go sepela le kanegelo go swana le gare lešeleng.

Msimang (1986:133) o gatelela taba ya gore kgwekgwe ke kgopolo ya bogareng ya kanegelo gape ke hlogo ya poledišano. Seo se šišinya gore dilo ka moka kanegelong go akaretšwa lefelo, thulaganyo, baanegwa le mešomo ya bona, di diretšwe go hlaloša kgwekgwe.

Kamano ya kgwekgwe le maitshwaro

Babadi ba bangwe ba na le go tšea gore maitshwaro le kgwekgwe ke selo se tee gomme seo ga se nnete. Maitshwaro a kanegelo ke keletšo ya maitshwaro yeo e ka humanwago kanegelong. Maitshwaro a bonolo e bile gantši a bolela ka maitshwaro a mmadi ka boyena. Lentšu le kgwekgwe bja ka ge le šomišwa ke babadi ba bantši le hlaloša gape selo seo se ka hwetšwago kanegelong gomme gona moo re ka re le swana le maitshwaro. Fela kgwekgwe e ka ba bothata go phala maitshwaro ka gore e ka hloka mohola woo e o hlamaletšwego woo e ka

bago keletšo. Kgwekgwe ke tlhathollo ya bophelo go ya ka moo bo tšweletšwago ke kanegelo ka boyona.

MOŠOMO

- Ka mantšu a gago re hlalošetše seo o se kwešišago ka kgwekgwe.

.....
 .....

- Na kgwekgwe ya puku yeo o e balago ke eng?
- Laetša baanegwa ba babedi ka pukung yeo o e balago gomme o hlaloše gore ba tšweletša kgwekgwe ka tsela mang.
- Na kgwekgwe e swanetšana le mabaka ao re phelago go ona? Ke tshedimošo efe yeo o ka e tlaleletšago kgwekgweng ya puku ye?

PHETOLO LE KWEŠIŠO

Ge re bala padi, go na le dipotšišo tšeo di felago di kgabaganya megopolong ya rena. Go nea mohlala, re ka ipotšiša gore ke ka lebaka la eng mongwadi a ile a tšea matsapa a go ngwala padi ye. Ke molaetša ofe woo a lekago go o romela goba ekaba o šomišitše baanegwa go romela molaetša woo?

2.3 SEPHETHO

Ka kgaolong ye re hlalošitše seo padi e lego sona, ra ba ra hlaloša mehutahuta ya tšona. Dintlha tša padi tše bjalo ka kgwekgwe, thulaganyo, lefelo le baanegwa le tšona di ahlaahlilwe. Thutoyuniti ya 3 e tla bea šedi mohlaleng wo mongwe wa kanegelo e lego taodišo le kanegelokopana.

THUTOYUNITI 3

Dikanegelokopana le ditaodišo

Ka Ngaka MW Tšiu

Dipoelo

Morago ga go šogana le thutoyuniti ye le swanetše go ba le kgona go

- diragatša dithekeniki tša kanegelokopana
- diragatša dithekeniki tša taodišo
- šupa pharologanyo magareng a taodišo le kanegelokopana

3.1 MATSENO

Letšatši le lengwe le le lengwe batho ba šomiša polelo go boledišana, gomme ga se gantši ba šomiša dingwalwa ka tsela ya polelo. Dingwalo tšeo di šomišwago ka tsela ye di ka ba di le ka tsela ya direto, terama, padi, goba kanegelokopana goba taodišo. Gore re hlaloše botse tšhomišo ye ya dingwalo, a re tšee mohlala wo mongwe e lego, kanegelokopana.

3.2 KANEGELOKOPANA

Kanegelokopana ke kanegelo yeo e sego ye telele. E fapane kudu le dingwalo tše dingwe tša tlhalošo yeo e nabilego go swana le bo padi, thetogale, kanegelo ye telele le kanegelo ya lerato. Gantši kanegelokopana ka botelele e tšea matlakala a 11 a puku, gomme e ka balega mo nakong ya go ka ba iri. Go na le mehuta ye mebedi ya dikanegelokopana, e lego tša go tloša bodutu le tšeo di ngwadilwego ka morero wa go sedimoša batho. Mohuta wa mathomo o ka hlopšha e le “dingwalo tša go tloša bodutu le go thabiša”. Se se ra gore kanegelo e kgahliša ka tsela yeo e lego gore ge re le gare re e bala, re lebala ka moka mathata le matšhiwana ao re ka bago re na le ona. Dikanegelo tša mohuta wo ga di na botebo bjoo bo tseneletšego gomme katlego ya tšona e theilwe godimo ga lebaka la gore di a amogelega. Mohuta wa bobedi wa dingwalo o bitšwa “dingwalo tša tlhathollo” mohuteng wo bohlokwa bja molaetša bo feta kanegelo ka boyona. Ka mantšu a mangwe, kanegelo ya mohuta wo ga re e balele fela boleng bja go tloša bodutu ga yona, eupša thuto ya bophelo yeo re ka e humanago go yona. Mehuta ye mebedi ye ya dingwalo e na le lefelo dingwalong, fela mohuta wo wa bobedi o na le bohlokwa bjo bogolo. Ka go bala

kanegelo ya go itloša bodutu mmadi o swanetše go leka go nyakišiša gore ke thekeniki efe yeo mongwadi a e šomišitšego go goga šedi ya mmadi. Ge o bala kanegelo ya tlhalošo, mmadi o swanetše go akanya gore ke temošo efe yeo mongwadi a e tšweletšago mabapi le maemo a botho.

Le ge go na le pharologanyo magareng a bobedi bjo, dingwalo tša go tloša bodutu le tša tlhaloso di na le makala ao a swanago. Bontšing bja dikanegelo mongwadi o thoma ka nako, e lego gona gore kanegelo yeo e diregile neng le gona kae. Ke gona a ka tsebišago baanegwa (bakgathatema kanegelong). Bjalo ka ge go se na sebaka seo se lekanego sa baanegwa ba bantši kanegelongkopana, palo ya bona e beelwa mellwane. Baanegwathwaadi bjale ba beiwa maamong a mathata (a go lebana le thulano goba mathata a mohuta).

Seemo se se latelwa ke karolo ya go tšwela pele ga kanegelo. Mo re hwetša baanegwa ba dubana le mathata a bona ka maikemišetšo a go a rarolla. Kgato ye ka pejana e latelwa ke ya khuduego maphelong a bona (mathata a a gola gomme a raragana go ya pele) gomme baanegwa ba ka kgona goba ba palelwa ke go šogana le mathata ao a bona. Morago ga khuduego, go fihlwa sehloweng sa kanegelo. Wo ke motsotso wo bohlokwa terameng woo o lebilwego ke dilo ka moka (ntlha ya godimodimo). Mabakeng a mangwe sehlowa se latelwa ke theogo, yeo e phethelago kanegelo.

Ga se dikanegelo ka moka tšeo di nago le dikarolo tše ka moka, le ge go le bjalo, mareo a ke ditšhupetšo tša mohola. Bjalo ka ge kanegelokopana e le ye kopana, ga go šomišwe mantšu a mantši tlhalošong, mola go bile go šomišwa mantšu a se makae poledišanong (moo baanegwa ba boledišanago). Ka lona lebaka leo, mmadi o swanetše gore a kwešiše moanegwa, thulaganyo le ditiragalo ka botlalo, gape a kwešiše kgwekgwe ya leleme.

Ka 1842, Edgar Allan Poe o hlamile dintlha tša go laetša gore kanegelokopana ke lehlakore le šele la dingwalo. Dintlha tšeo di thušitše taetšong ya gore kanegelokopana le padi ke dilo tšeo di sa swanego. Go ya ka Poe, kanegelokopana e swanetše go šomana le kgwekgwe e tee fela, gomme e swanetše go balwa le go phethwa ka tulo e tee fela. Mongwadi wa kanegelokopana o swanetše go e ngwala ka tsela yeo e lego gore mmadi o hlakana le tiragalo e tee fela ye kgolo.

Baanegwa ba tšweletšwa ke ditiro tša bona gomme ga se gantši ba tllhabollwa ka botlalo. Mongwadi wa kanegelokopana o tsebiša palo ye nyenyane ya baanegwa, ka gore a ka se kgone go ba le sekgala sa tshekatsheko ya boiketlo le tllhabollo yeo e feleletšego ya baanegwa, e bile a ka se kgone go dira thulaganyo ya mabaka yeo e feleletšego go swana le mongwadi wa padi (Abrams 1981:176).

Ka boripana kanegelokopana e leka go fihlelela sephetho se tee e sego tše dintši; ke ka lona lebaka leo e nago le tsheketšo ye ntši go feta padi. Tsheketšo ye ka boyona e lekane go tšweletša pharologanyo magareng a kanegelokopana le padi bjalo ka tlhamego ya kanegelo. Go nea mohlala, kanegelokopana ga e na fela palo ya fase ya baanegwa, se sengwe ke gore, ga go ditaba tše dintši tšeo di ngwadilwego ka baanegwa bao. Dikanegelong tša selehono, sekgala seo se beetšwego tlhaloso ya baanegwa ke se senyenyane kudu; ba beilwe ka gare ga diteng tša tiragalo moo ba lebeletšwego ke mongwadi le mmadi. Ga se gantši kanegelokopana e eba le baanegwathwaadi ba babedi, gantši e ba o tee fela. Ga go na sekgala sa tlhalošo ye ntši kanegelongkopana gomme mongwadi wa yona o swanetše go tšea ditselana tša go kgaoletša go tša go swana le tirišo ya leleme ka tsela ya tsheketšo kakanyo le tiro ya go sepela ka lebelo, le go laetša seo se diregago lefelong le itseng ka nako ye itseng.

Ge thulano e dirilwe ka tsela ya thulaganyo, e thoma gantši ka seemo, se golago go fihla sehloweng, gomme ya felelela ka sephetho goba phetogo yeo e lego poelo ya thwii ya thulano (phetogo ya moseleng). Go na le ditsela tše dintši tša go anega kanegelo. Baanegi ba bantši ba kwana le go thoma ka mafelelong ba boya le kanegelo go fihla mathomong. Mohola wo bohlokwa wa thulaganyo ke go hlabolla kanegelo. A re boneng mohlala wo o latelago wa kanegelokopana go hlaloša seo se hlalošitšwego ditemaneng tšeo di fetilego.

Dikanegelokopana ga se tša dipukung fela, eupša, e ka ba karolo ya poledišano ya rena ya letšatši le letšatši. Tšea mohlala wa batho ba babedi goba go feta bao ba boledišanago ka taba ya tlhalo. Moanegwathwaadi e ka ba motho yoo a angwago thwii ke taba ye ya tlhalo. Baanegwa ba bangwe e ka ba bao ba theeditšego mathata a gagwe. A ka thoma ka go anega gore bophelo bja gagwe bo be bo le bjang ge a se na go nyala, le go bolela ka ntlo yeo yena le mogatšagwe ba bego ba dula ka go yona, moo ba bego ba dula ka lethabo bjalo bjalo. Go tloga moo gwa thoma khuduego (motsotso wa tshepelo), yeo e hlohleeditšwego ke botagwa bja gagwe, mosadi wa gagwe o lekile ka moo a ka kgonago ka gona go bušetša maemo sekeng, ka go mo eletša nako le nako gore

a fokotše taba ya go nwa ka mehla, nako le nako. Ka ntlong ya gagwe gwa thoma go rena ntwā kudu mafelelong a beke. Baagišani ba thoma go ngongorega ka mašata ao a hlolwago ke ntwā yeo gotee le mahlapa ao a dirišwago dithulanong tšeo (thulano e tšwela pele go leba tharanong ya go fetelela). Ditaba di fihla sehloweng ge mosadi a faela dipampiri tša tlhalo gomme molato o feleletša kgorong ya tsheko. Se ke sona sehlowa. Morago ga moo baratani ba ba kgale, mongwe le mongwe wa bona o phula la gagwe lešoba ka ge bjale ba arogane semmušo (tiragalo ya theogo). A e ba mafelelo a kanegelo “ya bona”.

MOŠOMO

- Tšea dikanegelokopana tše mmalwa tšeo di ngwadilwego ka leleme la segageno gomme o laetše tše di latelago go tšwa go tšona:
- Go na le baanegwa ba bakae gomme ke mang yoo o gopolago gore ke moanegwathwaadi?
  - Na go na le bothata? Ke mang yoo a lebanego le bothata, gape o ile go dira eng go rarolla bothata bjoo?
  - Na kanegelo e direga kae? Na baanegwa ba sepela go tloga lefelong le lengwe go ya go le lengwe goba ba dutše felo go tee?
  - Na kanegelo e tšere nako ye kaakang? Letšatši, dibeke tše pedi, goba ngwaga?
  - Na o makaditšwe ke tsela yeo mongwadi a feditšego kanegelo goba mafelelo a be a dutše a le molaleng? Efa mabaka.

PHETOLO LE TEMOŠO

Na o hwetša go le bonolo go šoma mošomo wo? Bjalo ka ge e le gore o badile ka tsitsinkelo gape o humane le tsebo ya thuto ya dingwalo, go lemoga dintlha tše e swanetše go ba selo seo se itlelago ka tlhago.

3.3 TAODIŠO

Taodišo go ya ka tlhaloso ya Abrams (1981:55) “ke thulaganyo ye kopana ya kanegelo yeo e ahlaahlago taba, ya tšweletša maikutlo, goba go re hlohleletša gore re amogele thesisi ya hlogo ye nngwe le ye nngwe yeo e ka bago gona”. Ke mošomo wa kanegelo yeo go yona mongwadi a tšweletšago pono ya gagwe ya bothata bja kganye yeo e lego ditabeng goba bothata bja motho. Ditatamente tša gagwe di theilwe godimo ga bohlaale le maikutlo. Mongwadi wa taodišo o leka go tšweletša sengwalwa seo se hlapilego sa setaele seo ka go sona go tšwelelago dipotšišo mabapi le motho le setšhaba, filosofi, bodumedi le bokgabo.

Mohola wa taodišo ke wa dingwalo. Ke go ruta mmadi selo se sengwe sa mohola, goba go leka go mo hlohleletša go ba karolo ya selo seo yena mongwadi ka noši a se tšeago go ba se bohlokwa. Go na le mehuta ye mene ya ditaodišo; e lego tšweletšo, kgonthišišo, tlhohleletšo le dingwalo.

- Taodišo ya tšweletšo e dikologa mongwadi moo a tšweletšago dihloologelo tša gagwe tša bomotho.
- Taodišo ya kgonthišišo e beile šedi godimo ga bokgonthe (dintlha) e lego dilo tšeo di emetšwego ke leleme.
- Taodišo ya tlhohleletšo e šoma ka batheeletši goba babadi. Maikemišetšo ke go hlohleletša batheeletši /babadi.
- Taodišo ya dingwalo yona e šeditše leleme le popego ya lona.

Ditaodišo di ka hlopšha ka dikarolo tše pedi tša mohola e lego ditaodišo tšeo di tlwaelegilego le tšeo di sa tlwaelegago. Taodišo yeo e tlwaelegilego e lemogega ka mongwalelo wa go latela molao, botelele le dikgopolo tšeo di kwagalago. Mongwadi o diriša dintlha e sego boyena, o ngwala go tšwa lehlakoreng la taolo, mola a bile a tšweletša tlhaloso ya go kwagala ya thuto ka tatelano ye botse. Dintlha tše di ilego go latela mo ke pharologantšho ya ditaodišo tše di tlwaelegilego: dinepo tša go latela molao, seriti, tlhamego ya dikgopolo tša go kwagala, le botelele bjo itseng. Taodišo yeo e tlwaelegilego e sepela ka go latela dintlha le dinnete tša filosofi. E na le nepo le dikgopolo tšeo di hlakilego. Thuto

ya yona e hlamega ka tsela yeo e kwagalago, moo šedi ye kgolo e lego go mokgwa woo dikgopolo di tšweletšwago ka ona (tšhomišo ya leleme).

Ge e le taodišo yeo e sa tlwaelegago e šomana le hlogo ye nngwe le ye nngwe yeo e ka kgahlago mongwadi ka nako yeo. E ka tšewa go tšweletšo ya dikgopolo tša mongwadi go latela khuetšo ya thuto yeo a šoganago le yona. Dikgopolo di šongwa ka tokologo – maikutlo a mongwadi, kakanyo le kgetho ya mongwadi ke tšona di laetšago mo. Setaele sa kalo ya ditaba ke go tloša bodutu goo go lego kgauswi le maikutlo a mongwadi.

Ditaodišo tšeo di tlwaelegilego le tšeo di sa tlwaelegago di arogantšhwa ke tema yeo e kgathwago ke mongwadi, yoo e lego molaolamaitshwaro go feta motlošabodutu. Ditaodišo di tšweletša filosofi ya leago goba tsholo, mola di laetša kudu maikutlo go feta hlogo.

Mabapi le mohola wa yona, taodišo e ka hlopšha gape ka taodišo ya kgapeletšo ka bohlale, kanego le tlhalosi, taodišo ya tiragatšo, taodišo ya poelanyo goba theto, taodišo ya boitekolo, le taodišo ya ngangišano.

(a) Taodišo ya kgapeletšo ka bohlale

Ka taodišong ya kgapeletšo ka bohlale mongwadi o tšweletša ntlha gomme a e gatelela. Mongwadi o leka go dira gore mmadi a amogele kgopolo goba a dire tiro ya mohuta wo mongwe. Gore ba kgone go fihlelela se, bangwadi ba swanetše go thekga dikgopolo tša bona ka bohlatse bja go bonala. Kgapeletšo e ka ba ya maatla a magolo ka bohlatse bjo boima.

(b) Ditaodišo tša kanegelo le tlhalosi

Ditaodišo tša kanegelo le tlhalosi di hlophilwe go ya ka tlhalošo ya tšona. Taodišo ya kanegelo e bopilwe ka kanegelo, poledišano, le pego. Mohuta wo wa taodišo o anega kanegelo goba o nea pego mabapi le tiragalo yeo motho a kgathilego tema go yona, goba go hlaloša tiragalo ya hisitori goba tlhabollo. Taodišo tlhalosi ka go le lengwe e hlaloša dilo, batho, ditiragalo le dikgopolo. E hlola maatlakgogedi a go kgahliša thutong. Dintlha tšeo di lego gona ka tlhalošong ke tša maikutlo a mabose, mosepelo le modumo. Morero wa taodišo tlhalosi ke go tsebiša le go laela.

(c) Taodišo ya tiragatšo

Ka taodišong ya tiragatšo baanegwa ba tsebagatša thuto le mathata ao e amanego nawo. Go ya ka Maphike, gare ga bangwadi ba Sesotho ke Moilwa fela yoo a ngwadilego taodišo ya tiragatšo. Maikemišetšo a Moilwa ke go tliša diphetogo tše itseng ponagalong ya leago le setšo sa mothomoso; o nea matsapa a gagwe motswako wo maatla wa taodišo. Dingangišano tša gagwe di feleletša ka boipiletšo bjoo a bo dirago babading ba gagwe gore ba tšee sephetho, le ge go sa fihlwa sehloweng, o feleletša ka tšhoganetšo.

(d) Taodišo ya poelanyo le theto

Poelanyo e ama boineelo bja sephiri, goba boitšhidullo bja monagano ka dithekeniki tše mmalwa tša tlhokomedišišo, kgopodišišo le monagano woo o akaretšago. Mongwadi o fa mmadi šedi ye nyenyane, gomme o na le go fela a bolela a le noši.

(e) Taodišo ya boitekolo

Alexander (1965:81) o hlaloša taodišo ya boitekolo e le boitšhidullo bja monagano thutong ye nngwe le ye nngwe yeo e filwego. Mongwadi o oketša ka gore ditaodišo tša boitekolo di leka bokgoni bja motho bja go nagana, go hlalosa, go bea dikgopolo ka tatelano le go tšweletša boitemogelo, kakanyo le tsebo ka kakaretšo. Go na le mehuta ye mebedi ya ditaodišo tša boitekolo. Go na le ditaodišo tšeo di nyakago tlhalošo ye ntši le boitekolo, le tšeo ka go tšona kgatelelo e lego godimo ga tšweletšo ya mabaka e sego tlhalošo. Ditaodišo tšeo di nyakago tlhalošo ye ntši gantši ke tša hlogo ya lentšu le tee, go nea mohlala "Tšhengwana". Ka go le lengwe, ditaodišo tšeo kgatelelo e lego godimo ga tšweletšo ya mabaka, le tšona di ka ba le hlogo ya lentšu le tee ge di bolela ka dikhwalthi tša mainakgopolo, mohlala. "Nnete".

(f) Taodišo ya ngangišano

Mohuta wo wa taodišo o ama matsapa a go hlatsela gore selo se sengwe ke nnete. Mongwadi a ka nganga a thekga goba a le kgahlanong le kgopolo ntle le go leka go gapeletša mmadi ka bohlae go kwana le yena; goba a ngange ka tsela yeo e lego gore o gapeletša mmadi go go ema naye go ngangeng goo.

Bokgoni bja go tšweletša mabaka le go kgona go beakanya dikgopolo ka tatelano ya go kwagala, ke dinyakwa tše bohlokwa tša taodišo ya ngangišano.

Re na le mohlala wa nnete bophelong ge motho yo mongwe le yo mongwe a tšweletša maikutlo ka thuto efe goba efe – go swana le HIV/AIDS, tlhokego ya kgotlelelano dipolitiking, bosenyi ka mono Afrika Borwa, tshwarompe ya basadi le bana, tšhomišo ya diokobatši baneng ba dikolo, kelo o ya go tšwelela ga baithuti ba yunibesithi, manyalo a segadikane, dibetša tša setšo, baswa, bjalo bjalo.

Batho ba tšweletša maikutlo a bona ge ba ala ditaba pele ga mašabašaba a batho, goba ba bala pampiri moletlong woo o itseng moo ba kgopetšwego go bolela pele ga baswa, baithuti, batho bao ba phelago ka HIV/AIDS, goba batho bao ba phelago ka gare ga leuba la mohlako mafelong a mekutwaneng, bjalo bjalo. Ge e le gore polelo yeo e tletše dintlha le dinnete tša filosofi, e a kwagala, e nepagetše, gape e na le tshedimošo ya bohlale, gona e ka hlopšha go ba polelo yeo e tlwaelegilego (taodišo). Ge e le gore e na le hlogo ye nngwe le ye nngwe yeo e ka kgahlago mmoledi ka nako yeo, gomme dikgopolo tša yona di alwa fela ntle le go bea šedi godimo ga leleme le tlhamego ya lona, gape segalo sa mmoledi e le seo se nago le patamelano ya kgauswi le batheeletši gona polelo ya mohuta woo e ka tšewa go ba yeo e sa tlwaelegago (taodišo). Ditaba tše ka bobedi di ka tšewa go ba ditaodišo tša boitlwaetšo goba dingwalwa tša boitlwaetšo.

Seboledi se ka namela sefala e se fela ka maikemišetšo a go tloša batheeletši bodutu, eupša ka morero wo itseng kgopolong – go gapeletša ka bohlale, go anegela, go namola, go itekola, go diragatša, go nganišana, bjalo bjalo (bona mehuta ya ditaodišo yeo e lego mo godimo).

MOŠOMO

- Na pharologanyo ke eng magareng a taodišo yeo e tlwaelegilego le taodišo yeo e sa tlwaelegago?
- Na diasaenmente tša gago tša Unisa o di tšea go ba ditaodišo tšeo di tlwaelegilego goba ditaodišo tšeo di sa tlwaelegago? Fahlela karabo ya gago ka mabaka.

- Ge e le gore o be o swanetše go ngwala taodišo ka HIV/AIDS, na taodišo ya gago o be o tla e hlopha ka tsela mang? Ka lebaka la eng?
- Efa pharologanyo magareng a kanegelokopana le taodišo.

3.4 MAFELELO

Ka thutoyuniting ye go boletšwe ka pharologantšho ya kanegelokopana le padi. Kanegelokopana ke kanegelwana ye kopana bja ka ge leina le hlaloša. Gantši ga e fete matlakala a 11 a puku gomme motho a ka e bala mo nakong ya go ka ba iri goba ka fase ga moo. Ka go le lengwe, taodišo ke thulaganyo ye kopana ya kanegelo moo mongwadi a nyakago go ahlaahla taba, a nyakago go tšweletša maikutlo, goba go gapeletša ka bohlaale mmadi gore a amogele thesisi ya hlogo ye nngwe le ye nngwe. Thutoyuniti yeo e ilego go latela e tla ba e bolela ka theto.

THUTOYUNITI 4

Dipoelo tša theto

Ka CD Ntuli

Dipoelo

Morago ga go šoma ka thutoyuniti ye o swanetše go kgona go:

- bapetša theto le kanegelo
- hlaloša ditlalošo tša kgwekgwe, segalo, ditlhamago tša theto, tshwantšhokgopolo, bjalo bjalo
- šupa le go hlaloša didirišwa tša theto
- diriša theto bjalo ka tsela ya go tllhabolla bokgoni bja gago bja go sekaseka

4.1 MATSENO

Ka dithutoyuniting tšeo di fetilego re lebeletše thuto ya dingwalo ka kakaretšo kudu padi, dikanegelokopana, le ditaodišo. Ka thutoyuniting ye re ile go boledišana ka theto ya sebjalebja bjalo ka mohuta wa dingwalo. Re tla boledišana gape le ka tše dingwe tša dihlogo tšeo di tšweletšago pharologantšho thetong ya sebjalebja. Go feta fao o tla ithuta gape le go šupa mehuta yeo e fapafapanego ya direkto go swana le leriki. Godimo ga dinapo tšeo di boletšwego mo godimo, go na le kgonagalo ya gore o ka ngwala direkto tšeo e lego tša gago.

Bjalo ka ge re boletše thutoyuniting ya mathomo, theto ya Seafrika e arogantšwe ka theto ya sekgale le theto ya sebjalebja. Phapano magareng a bobedi bjo ke gore theto ya sekgale e thomile e le ya molomo gomme e fetišwa go tloga molokong wo mongwe go ya go wo mongwe ka polelo ya molomo. Dithetogale di hlopšha e le theto ya molomo. Theto ya sebjalebja ka go le lengwe ke tlhamo ya moreti o tee gomme e ngwadilwe pampiring.

Lelemeng le lengwe le le lengwe go na le phulamadibogo yoo a ka tšewago go ba tatago theto ya sebjalebja. Leina leo le tumilego diretong tša Sexhosa, go nea mohlala ke la Mqhayi yoo direkto tša gagwe di tšwelelago ka go *Imihobe Nemibongo*. Sesothong *Lithothokiso tsa Morena Moshoeshoe ya Bareng* e phatlaladitšwe ka 1931. Lelemeng la Sezulu kgoboketšo ya Vilakazi ya “Inkondlo

KaZulu”, e tšweletše ka 1935. A re thomeng pele ka go hlaloša seo theto e lego sona.

4.2 THETO KE ENG?

Theto ke eng? Na phapano ke eng magareng a terama le kanegelo? Ye nngwe ya diphapano tšeo di bonalago gabonolo ke tsela yeo e ngwalwago ka yona. Methaladi ya kanegelo e felela mafelelong a letlakala; methaladi ya sereto e felela gare, seo se theilwe godimo ga dikhutšwana tšeo di lego gona. Go bonala eka pharologantšo ye ntši e mohuteng wa boitšweletšo wa mehuta ye mebedi ye ya bokgabo, ke gore tsela yeo wo mongwe le wo mongwe wa yona o šomišago leleme le go rulaganya diteng. Ge kanegelo e šomiša leleme leo le tlwaelegilego leo le šomišwago polelong ya ka mehla, leleme la theto le humile, le loile gape le lekanetše. E šomiša tshwantšhokgopolo, poeletšo, mošito, le tše dingwe ka botlalo. Bjale lebelela mafoko a a latelago gomme o kgethe gore ke afe ao e lego theto, ke afe ao e lego kanegelo:

Mna White ke yo motelele kudu.

Mna White ka botelele o ka re thutlwa.

Lefoko la bobedi ke theto ka gore le diriša papišo yeo e go thušago go šomiša kakanyo ya gago gomme ka lona lebaka leo, le go kgontšha go hlama diswantšho ka monaganong wa gago. Re tla bolela ka dintlha tše ka botlalo ge re bolela ka tshwantšhokgopolo.

4.3 MEHUTA YA THETO (SEBOPEGO SA THETO)

Theto ya sebjalebja e ka hlopšha go latela sebopego le mehuta. Dihlopha tše dingwe di theilwe godimo ga mohuta wa diteng mola tše dingwe di theilwe godimo ga sebopego.

Sebopego sa sereto ke tsela yeo moreti a tšweletšago maikutlo le tlhalošo yeo e tšweletšwago polelong (Lutrin & Pincus 2005:101).

4.3.1 Theto ya kanegelo

Theto ya kanegelo e na le mathomo, bogare, sehlowa le mafelelo. Ye nngwe ya tšona ke thetogale. Thetogale ke mohuta wa sebopego woo o šomišwago

dinageng tša Bodikela. Ke sereto se setelele sa go anega seo se anegago hisitori ya motho wa kgale goba tiragalo.

4.3.2 Liriki

Liriki ga e anege kanegelo, eupša e tšweletša maikutlo ao a tseneletšego a bomotho gomme e na le dibopego tšeo di fapafapanego. Sonete le eletši (sereto sa manyami) ke mehlala ye mebedi ya mohuta wo. Sonete e na le methaladi ye lesomenne.

4.3.3 Eletši

Eletši ke serero sa manyami, seo se sepelanago le dihlogo tše bjalo ka lehu.

4.4 KGWEKGWE YA SERETO

Kgwekgwe e tšewa go ba thuto yeo go boledišanwago ka yona. Ke kgopolokgolo yeo e tšweletšwago ke moreti.

Kgwekgwe goba seo serero se lego mabapi le sona, e ka ba selo se sengwe le se sengwe. E akaretša boitemogelo bja motho; lerato, matswalo, lehu, go phela ka HIV/Aids, bolwetši, boswa, botšofadi, manyami, lethabo, letšhogo, bodutu, mapheko a tokologo, bjalobjalo. Lekola sereto se:

BOPHELOTHETEBUDI

Ka Azila

Metsotso ye lesome go tšwa lenyalong

Hanimuni e fetile.

Lerato la gago le myemyela a moonono

Ka mošito wa paale wa morethetho wa pelo yeo e bethago ka boiketlo ka gare ga gago

Lerato ke kwano.

Gape

Bophelo bo tšwela pele.

Seripagare go tšwa bosading

Seripagare go tšwa bosading

Leoto le tee le tšwele ka sehlageng.

Lebelo la go ya dithutong tša baletete le fedile,

Le dipapadi tša kgwele ya maoto.
 Nako ye ntši e gona.
 Nako ya go itebelela ka seiponing
 O lebelela moriri woo o sehlefetšego,
 Le methaladi ya lesego go dikologa mahlo a botšofe.
 Setu ka setlaboswana tafoleng ya Sabatha.
 Lerato la setu leo le iketlilego e
 Lebelo la fase.
 Fela nako e bethela ka lebelo. Hlano go tšwa o menophose
 Seripagare go tšwa bokgarebeng,
 Kotara go tšwa mathateng a bosadi, Hlano go tšwa bosading.
 Nako ya bosadi.
 Mmele ke klafo ye boleta ya moya. Bosadi bo feleletše
 Watšhe ya payolotši e gare e a thathapa
 Fela basadi ba nnete ga ba na taba. Mbobo (2005:2).

MOŠOMO

- Na kgwekgwe ya sereto se ke eng?
- Na o rata hlogo ya sereto se? Ge e le gore ga o e rate, efa mabaka o be o se fe le hlogo yeo e se swanetšego.
- Ge e le gore o be o ile go ngwala selo se sengwe ka bothata bja setšhaba go swana le HIV/AIDS, o be o tla šomiša mohuta ofe wa go ngwala?

Fahlela karabo ya gago ka mabaka.

PHETOLO LE TEMOŠO

Kgwekgwe ya sereto seo se lego mo godimo ke bophelothetebudi. Sereto se bolela ka magato ao a fapafapanego ao mosadi a fetago go ona bophelong le watšhe ya payolotši yeo e tšwelago pele. Mo re lemoga gore kgwekgwe ya sereto e utullotšwe hlogong ya sona. Go tšwa mo re kgona go bona gore hlogo ya sereto e bohlokwa ka gore e re nea seka sa diteng tša sereto.

4.5 SEGALO

Segalo se kgatha tema ye bohlokwa thetong. Boyton le Mack (1973:57) ba hlaloša segalo ka tsela ye:

Segalo sa sereto go swana le tlhalošo ya sona, ke ditlamorago tša dikarolo ka moka tša sona tšeo di nago le molodi o tee go swana le ditšhipi tšeo di lebantšwego.

Segalo se thuša go hlola moya wa sereto ka go šomiša didirišwa tša theto go swana le moohlo wa mmolelo, mošito, le medumo ya mantšu. Mafelelong, segalo se tšweletša maikutlo a sereti le dikgopolo.

Na o be o tseba gore .....

Moya wa sereto o ka no dula o sa fetoge goba o ka fetoga?

Segalo e ka ba se galakago, sa kgegeo, segwera, pefelo, metlae, keteko, kgapeletšo ka bohlale, tsholo, goba go se rate selo, goba pefelo ya bohloko.

4.6 DIKAROLO TŠA THETO

Ka poledišanong ya rena ya mohuta wa theto re boletše ka popego ye itseng yeo e tiišetšago tlhalošo le tswantšhokgopolo le go nea sereto khwalithi ya mošito. Dikarolo tše tša theto di bitšwa popego le diteng.

4.6.1 Popego ya theto

Popego e nea sereto tlhamego le sebopego sa go lemogega. Re tla bolela ka bokopana ka dikarolo tšeo di sepelelanago le thuto ya rena ya theto, e lego tematheto, morumokwano, tlhabeletšo, kgokanyi, poeletšomodumo ya ditumammogo, le papišo.

4.6.1.1 Tematheto

- Tematheto (verse) ke sehlopha sa methaladi ya sereto yeo e bopago yuniti ya go kwagala goba yeo e nago le kgopolo yeo e feleletšego.

- Ditematheto tša sereto gantši di na le methaladi ya go lekana, le ge e le gore seo ga se direge ka mehla. Direto tše dingwe di ka no se be le ditematheto, goba tša ba le tematheto e tee fela.
- Mehuta ya ditematheto ke khophole (methaladi ye mebedi), theresete (methaladi ye meraro), khwatereine (methaladi ye mene), khwinthete (methaladi ye mehlano), sesetete (methaladi ye tshela), sepothete (methaladi ye šupa), le okosete (methaladi ye seswai).

Bala sereto seo se lego mo fase o arabe dipotšišo tše di latelago:

ka Azila

Direto tše dikopana
 Ke mefaka
 Yeo e tsentswego
 Tafoleng pele ga gago
 E rogonyega
 Ga gare ga gago
 Direto tše ditelele
 Ke dinoka
 Tše di elago
 Tše di re hlatswago
 Tša re re šwaa
 Tša re re šwaa
 Go re dira boreledi
 Go swana le meetse
 A go kgahliša letlalong.

(Mbobo 2005:I)

MOŠOMO

Efa dikapolelo tše tharo tše di lego seretong se.

PHETOLO LE TEMOŠO

- (1) Papišo: "Direto tše dikopana ke mefaka". Direto tše ditelele ke dinoka". Sekapolelo se ke papišo ka gore selo se bapišwa le se sengwe thwii. Mo re

bona kopanyo ya dilo tše pedi ka leihlokgopolo moo direto tše dikopana go thwego ke mefaka, e sego gore di swana le mefaka.

- (2) Maekiši: šwaa, šwaa, šwaa. Ke mantšu ao a emetšego modumo.
- (3) “Myemyela ... bjalo ka meetse ao a kgahlišago” Tšhomišo ya lentšu le “bjalo ka” e laetša gore selo se sengwe se swantšhwa le se sengwe. Seretong seo se lego mo godimo, direto tše ditelele di swantšhitšwe le “meetse a go kgahliša letlalong”. Ye ke tswantšhišo yeo e atlegilego. Na o ka bolela gore lebaka ke eng?

Na o be o tseba gore ...

- (1) Theto ya sekgale e bile le khuetšo thetong ya sebjalebjae ya bangwadi ba Seafrika?
- (2) BW Vilakazi o tšewa go ba “tatago” theto ya Sezulu, gomme direto tša gagwe di bile le tlhohleletšo ya mešomo ya baruti, setšo sa Europa, Beibele, le setšo sa Mazulu. Ke mang lelemeng la geno yoo a tšewago go ba tatago theto? O ka bolela ka mohuta ofe goba ofe. Efa leina la puku yeo a e ngwadilego.
- (3) Theto e ka kgona go tlišetša moreti letseno la ditšhelete. Efa ditsela tše pedi tše se se ka diregago ka tšona.

4.6.1.2 *Poeletšo*

Poeletšo e direga ge mantšu ka botlalo bja ona goba dikarolo tša ona di boeletšwa ka seretong. Dipoeletšo ga di fe pogege ya ka ntle ya sereto phethene ye itseng, eupša di tliša le phapano ya go kgahliša le mošito. Gape di bile di gogela le kgahlegelo ya mmadi mantšung le diswantšhong, ka tsela yeo e lego gore di gatelela le tlhalošo – e lego seo re tlogo se bona ge re bolela ka diteng. Ka mehla gopola gore tlhamego ya diteng e sepetšana tsela le go rulaganya bokamoka. Dipoeletšo ke tše dintši thetong. Mo fase go latela mehutahuta ya dipoeletšo:

(a) **Papišo**

Papišong dikgopolo (tša go kwana goba tša go ganetšana) di a bapišwa go šomišwa mantšu a go swana goba dithulaganyo methalading ya go swana. Kgopolo ya go swana le ye e ka boeletšwa ka go šomiša dithulaganyo di šele

goba mantšu ditlhamong tša go ka ba pedi goba go feta mafokong. Go na le polelo ya gore methaladi e a swana ge e le gore e na le diswantšho tša go swana. Go bohlokwa go lemoga gore papišo ke kamano ya yeo e rapamego. Lebelela mohlala wo o latelago:

Papišo ya go putla goba tšhiasemuse

Mo re na le yuniti karolong ya mathomo ya mothaladi gomme modumo wa ona o kwagala mafelelong a mothaladi wo o latelago:

Wabeyazibe bamphehla Wabeyathule bamhlaba.

(Ge a ba hlokomologa, ba be ba mo šala morago, Ge a homola, ba mo kgotla.)

Poeletšo yeo e sa felelago ya popego ya mantšu

Mafokong ao a bapišwago, mantšu a a tšwelela maemong a go swana popegong ya mafoko ao a laetšago poeletšo yeo e lekanetšego ya popego ya mantšu le segalo.

Rufaro chii kuneni Muzanenhamo? Rupenyu chii Kuneni Garanenhamo?

Mohlaleng woo o lego mo godimo, go na le poeletšo yeo e lekanetšego ya mantšu mantšung a "chii kuneni.

Papišo ya kganetši

Mo papišo e ka fihlelelwa ka phapano.

Uma uhleka ngiyajabula, Uma u khala ngiyadumala.

(Ge o sega, ke a thaba, Ge o Ila, ke a nyama.)

Mohlaleng woo o lego mo godimo re kgona go bona gore go na le phapano legatong la popopolelo. Maganetši "hleka" (sega) le "khala" (Ila) a a balantshana maemong a go swana a popafoko.

(b) Kopanyo

Kopanyo le yona e tšewa go ba mokgwa wo mongwe wa poeletšo. Mantšu goba dikarolo tša ona, di boeletšwa methalading ya tematheto. Ge re be re bolela ka morumokwano, šedi ye kgolo e be e beilwe mantšung a medumo ya go swana, mola e le gore ka kopanyo re lebelela mantšu ka botlalo. Sedirišwa se se kopanya methaladi ye mebedi ntle le go šomiša makopanyi, gape se bile se na le kabelo tšweletšong ya mošito. Lebelela mohlala wo o latelago:

Kopanyo yeo e diregago mathomong a methaladi e bitšwa kopanyo ya mathomo. E ka direga gape le gare ga mothaladi gomme ya bitšwa ya gare. Ge e direga mafelelong a mothaladi e bitšwa kopanyo ya mafelelo. Re na le gape kopanyo yeo e fihlegilego le kopanyo ya makopanong.

Kopanyo ya mathomo/ ye e tsepamego

Ga go le o tee wa bona yoo a mo thušitšego, Ga go le o tee wa bona yoo a biditšego maphodisa

Kopanyo ya gare

Rufaro chii kuneni Muzanenhamo? Rupenyu chii kuneni Garanenhamo?

Kopanyo ya mafelelong

Ga ke gopole maina le difahlego, Gape go be go na le difahlego tše dintši.

Kopanyo ya go fihlega

Kopanyo ya go fihlega ke kopanyo yeo go yona lentšu leo le lego mothalading wa ka godimo, le kopanywago le lentšu leo le tlogetšwego mothalading goba methalading yeo e ilego go latela, goba ge lentšu le le lego fase le bewa ka letsogong la mmagoja la lentšu leo le lego mothalading wa ka godimo. Mohlala:

Ungibho kode wangibho kodisisa Hlongwana Hlongwana uzithethelela ngaliphi?

Kopanyo ya makopanong

Ye ke kopanyo yeo go yona methaladi yeo e kopanyago mantšu a mabedi e kopanywago go dira sefapano ka fao:

Soka lamanyala yison' u kukwala, Kwal' umfundis' agcin' eseyisoka

(c) Poeletšo

Poeletšo ke mothladi woo o boeletšwago nako le nako maemong a go swana ditemathetong ka moka tša sereto. Se gantši se direga mothlading wa mathomo goba wa mafelelo wa ditematheto

(d) Morumokwano

Le ge go se na tlhalošo yeo e lebanego thwii ya morumokwano, morumokwano o ba gona ge methaladi yeo e bapetšego ya sereto e felela ka mantšu goba modumo wa go swana, kudu mafelelong a mothladi wo mongwe le wo mongwe goba temaneng. Go na le maikutlo a dirutegi tše dingwe a gore mantšu a modumo wa go swana ao gantši a thomago mothladi wo mongwe le wo mongwe a swanetše go tšewa bjalo ka morumokwano wa mathomo (cf Ntuli 1984:205). Morumokwano o ithekgile ka modumo e sego mopeleto goba seo motho a se bonago ka mahlo. Mohlala Seisemaneng:

mine/thine; lawn/mourn

Morumokwanong gantši ditumanoši ke tšona di hwetšagalago le ge e le gore direto tše dingwe di ba le ditumammogo fela, (ka go pharahaeme). Dinoko di ka peletwa ka mokgwa wa go swana, fela tša bitšwa ka tsela yeo e sa swanego. Lelemeng la geno segalo se tla kgatha tema ye bohlokwa ka gore ditumanoši tšeo di sa swanego ka segalo di ka se kgone go ba morumokwanong. Sekema sa morumokwano seo se atlegilego ke seo se sepelago le ditematheto ka moka tša sereto. Go fela go šomišwa maletere a alfabete go emela methaladi ya tematheto ge go laetšwa dikema tša morumokwano. Methaladi e fiwa maina go latela leletere la go swana ge morumokwano o beilwe felo go tee mothlading. A re boneng mehuta ye e latelago ya morumokwano:

Morumokwano wa mathomong: sehlopha sa methaladi se thoma ka mantšu goba dinoko tšeo di nago le morumokwano:

Bagqabuk' amakhanda yimithi yabo, Bahangulw' amalangab' omlilo, Badind' esikhul' isililo,

Morumokwano wa gare: ge mantšu ao a nago le morumokwano a le gare ga methaladi:

Ngizwa kuyaluz' isiyaluyalu, Ngizwa kuvivw' umvivo.

Morumokwano wa mafelelong: ge mantšu ao a nago le morumokwano a le mafelelong a methaladi temathetong.

Sisambathekile	a
Sikhungathekile	a
Sididekile	a
Sizopholele kwelensambatheko	b
Sizopholele kwelenkungatheko	b
Sizopholele kwelendida nendideko	b
Sesancel' amathe abanye	c

Mohlala wa mafelelo woo o laetšago morumokwano wa mafelelong, ke mohlala wo mobotse wa mokgwa woo maletere a alfabete ao a latelanago a šomišwago ka gona morumokwanong. Phethene ye e bitšwa sekema sa morumokwano.

Ge a šomišitšwe ka nepagalo, mantšu a morumokwano a hlola modumo woo ekago ke mmimo ka seretong, a dira gore methaladi e gopolege gabonolo le go kopanya methaladi yeo e tšweletšago dikgopolo tšeo di swanago.

4.7 DIDIRIŠWA TŠA MODUMO

Didirišwa tša modumo di direga ge mantšu a mangwe ao a kgethilwego ke moreti a hlola modumo wo e kego mmimo. Re tla bolela ka didirišwa tše di latelago: poeletšo ya ditumammogo, poeletšo ya ditumanoši, le maekiši.

4.7.1 Poeletšo ya ditumammogo

Poeletšo ya ditumammogo ke poeletšo ya medumo ya go swana mothalading. Poeletšo ya medumo ya ditumammogo e bitšwa khonsonantshe, mola poeletšo ya dutumanoši e bitšwa asonantshe. Poeletšong ya ditumammogo khuetšo ya modumo wa tumammogo e bohlokwa ka gore ka mehla e gatelela tlhalošo ya

mantšu. E šomišetšwa gape go tšweletša modumo goba go tlaleletša mošitong. Mohlaleng wa mathomo go ye e lego mo fase, poeletšo ya modumo wa thatafalo “th” e hlaloša lebelo leo mohlasedi a hlaselago ka lona.

Mohlala:

Khonsonantshe: Ziyithibela! ziyithathela! zayithelekela!

Asonantshe: Nizihlobise ngobenu ubumhlophe bobuhlophe.

Leekiši: Leekiši ke sedirišwa sa theto seo go sona modumo wa lentšu o swanago le modumo woo o le emetšego.

Mohlala:

Modumo wa dinose wa go re “bzzzzzzz”.

4.7 DITENG TŠA THETO

Poledišanong ye e fetilego re lebeletše tše dingwe tša dintlha tša popego. Theto yeo e feleletšego ga se fela ponagatšo ya popego, le ge diponagalo tše dingwe tša theto di ka oketša khwalithi ya yona le go tšweletša pharologanyo magareng a yona le kanegelo, tšona di le tee di ka se e dire theto. Di bopa karolo ya bokantle bjoo bo tlaleletšago mohuta wa yona wo bohlokwa wa dikagare. Ka kgaolong ye re ile go lebelela diteng. Tšona di akaretša tšhomišo ya leleme, tlhalošo le dipopego tše dingwe tša sereto.

4.7.1 Tshwantšhišo

Ge mothadi wa diswantšho a nyaka go thala seswantšho se sebotse, o šomiša poratšhe, pente, le pampiri go tšweletša dikgopolo tša gagwe. Na ke eng seo mongwadi a se šomišago go tšweletša diswantšho mogopolong wa mmadi? Mongwadi o šomiša mantšu go tšweletša setlabakelo sa theto seo se bitšwago tshwantšhišo. Tshwantšhišo gantši e ama dikwi tšeo di tsošago diswantšhontšu. Tshwantšhišo e kgontšha mongwadi go tšweletša dikgopolo tša gagwe ka go šomiša le go kgetha leleme la maleba leo le humilego. E sa bušitše e thuša mmadi go bona ka leihlo la moya seswantšho sa seo se hlalošwago. Thetong kgetho ya mantšu e bitšwa moohlo wa mmolelo. Moohlo wa mmolelo ke “kgetho ya mantšu a moswananoši e sego ka morero wa go hlaloša fela eupša le go tšweletša maikutlo” (Free encyclopaedia: 4).

Hawkes (1977: 66) o re leleme la theto ka mehla le tletše dikapolelo. Le dula le hlaloša le go re botša seo le nyakago go se bea pele ga rena, la se bapetša le selo se sengwe. Ntuli (1984) o šomile ka tshwantšhišo ka botlalo botlalo gomme ka kgaolong ye re tla ba re šomiša ye mengwe ya mehlala ya gagwe go tšwa ka pukung ya gagwe yeo hlogo ya yona e lego *The Poetry of BW Vilakazi*. Tše dinwge tša ditshwantšhišo di laetša tsela yeo ka yona BW Vilakazi a šomišago dikapolelo thulaganyong ya Seafrika.

Re tla re ka boripana ra bolela ka tše dingwe tša dipopego tše dikgolo tša tshwantšhišo kgaolong ye e lego tshwantšhanyo, tshwantšhišo, mothofatšo le seka. Mehuta ye ya tshwantšhokgopolo e bitšwa dikapolelo. Sekapolelo ke sekafoko seo se sa šomišego leleme leo le rapamego thwii eupša se šomiša leleme la go rarela. Mabakeng a mangwe leleme la go rarela le bitšwa leleme la tshwantšhišo. Ke karolo ya leleme la theto yeo e amago dikwi. Le na le khuetšo dikwing ka moka tša mmele wa motho. Na motho o na le dikwi tše kae? Efa maina a tšona.

Papišo yeo e dirilwego bonolo

Pele re ka bolela ka mehuta yeo e fapafapanego ya tshwantšhokgopolo, a re thome pele ka go go laetša tsela ye bonolo yeo e ka go thušago go sekaseka sereto. Ge o laetšwe gore o sekaseke sereto ka go ahlaahla dipapišo tše dingwe, ka mehla gopola go botšiša dipotšišo tše di latelago:

Go bapišwa eng le eng? Na papišo e a atlega?

Go bohlokwa go botšiša gore papišo e a atlega goba aowa ka gore o ka hwetša gore dipapišo tše dingwe ga se tša maleba. Mohlala:

(1) *Mohlare o sebile ka diphiri tša borakgolokhukhu ba ona.*

Na go bapetšwa eng le eng mo?

Modumo wa phefo o bapetšwa le modumo woo o dirwago ke motho ge a bolela.

Na papišo e atlegile? Ee, bobedi phefo le motho ge a bolela, go tšwelela modumo woo re kgonago go o kwa.

(2) *Tate ke tau.*

Na go bapetšwa eng le eng? Ngwana o bapetša tatagwe le tau.

Na papišo e atlegile? Ee, ka bobedi ke ba bagolo, ba bogale, le go tia.

4.7.2 Papišo

Papišo ke sekapolelo seo bapetšago thwii dilo tše pedi tše di sa swanego. Papišo ka mehla e šomiša lentšu: *swana le goba bjalo ka*. Lelemeng la Sezulu papišo e fela e rotošwa ka makopanyi a go swana le *njenga-, fana na-, nganga-* bjalo bjalo. Sesothong sa Leboa papišo e tsebišwa ka: *bjalo ka, o ka re, kaka* bjalo bjalo. Bona mohlala wo o latelago wa go tšwa seretong sa Vilakazi sa go bitšwa “UMamina”.

Nekhand' elincane elintamo Njengembumbu yemamba yehlathi ...
(Le hlogo ye nyenyane le molala
Bjalo ka ya mokopa wa sethokgweng.....)

MOŠOMO

- Seretong se se lego mo godimo go bapetšwa eng le eng? Na papišo e atlegile? Bapetša direto tše dingwe le tše dingwe tše pedi lelemeng la geno gomme o swayaswaye ka tšhomišo ya dikapolelo.

PHETOLO LE TEMOŠO

Seo re se lemogilego mo ke gore moreti o bapetša sebopego sa hlogo ya mokopa le molala le sa mmasebotsana wa gagwe Mamina. Papišo ga e na maatla ka gore noga e kotsi e bile e na le mpholo gape e ka se tanye šedi ya kgahlegelo. Go ya ka Ntuli (1984: 154) “dipapišo tša mohuta wo ga se tša kgethwa ka šedi ka gore di lahlegelwa ke morero wa tšona wa go tsebagatša dikarolwana tše di bego di swanetše go fenywa”.

4.8.3 Tshwantšhišo

Tshwantšhišo ga e swane le papišo ka gore ga e lebelele tshwano ya dilo eupša e a di lekanya, ke gore selo se tee se bolelwa ka se sengwe, mohlala:

Modimo ke lerato.
Tate ke tau.

Untermeyer (1968:225) o hlaloša tshwantšhišo ka mokgwa wo:

Gantši tshwantšhanyo e na le maatla go feta papišo ka gore e dira papišo ya bjako le nyalano ya go akanywa ya dilo tše pedi ntle le tšhomišo ya letlematlhahlosi.

In "Umthandazo wembongi" Vilakazi portrays the following image:

Wena Lu khozi olubuthise

Amaphiko emafini!

(Ntšhu towe o phatlaladitšego maphego lefaufaung!)

Ge a sekaseka sereto se, Ntuli (1984: 164) o re moreti ....”o swantšha ntšhu le Modimo.... mola diphoofolo tše dingwe tše dikgolo di phela nageng, ntšhu e na le kholego ya moswananoši ya go kgona go fofa. Go ya ka dinonwane, ntšhu ke kgoši ya semolao ya dinonyana ka gore ke yona e ilego ya fofela godimodimo go phala tše dingwe ka nako ya phadišano ya go lwela bogoši, le ge tangtang e utswitše maemo ao ka bomenemene. Phamošo ya ditaba yeo e hwetšwago thetogonaleng ye, e na le maatla a mothofatšo. Mothofatšo ga se sekapolelo seo se lego pepeneneng mo ka gore ntšhu ga e bapetšwe le Modimo ka gore ga e swantšhwe le yena. Thapelo e lebišitšwe go Modimo e sego ntšhu.

4.8.3.1 Mothofatšo

Sekapolelo se se tswalane le tshwantšhišo ka gore se a šupa goba go lekanya selo se, le sela. Ka mothofatšo mongwadi o hlaloša pharologantšho ya motho, e lego dipopego tša mmele, ditiro goba maikutlo, le selo seo se sa tsebjego goba se se nago bophelo, mohlala:

Mohlare o sebetše diphiri tša borakgolokhukhu ba ona.

4.8.3.2 Aposetrofi

Ka aposetrofi selo se boledišwa tše ekego ke motho, goba se dirwa gore se kgone go bolela.

Kufa luphi udosi lwa kho? (Lehu, lebolela la gago le kae?)

MOŠOMO 4

- Efa maina a dikhwalthi tše pedi tša botho tše di šomišetšwago go hlaloša lehu seretong se sengwe le se sengwe sa kgetho ya gago goba o ngwale mafoko a mabedi ao go ona o hlalošago lehu.
- Humana sereto seo se lego mabapi le lehu gomme o hlaloše mokgwa woo lehu le hlalošwago ka ona seretong seo.

PHETOLO LE TEMOŠO

Ke na le nnete ya gore karabong ya gago ya mathomo o rile lehu le ka boledišwa go swana le motho wa go kgona go kwa ka ditsebe, go araba ka molomo, le go utswa ka diatla bjalo bjalo.

4.8.4 Seka

Dika ke dilo tše di emelago selo se sengwe. The Reader's Digest Oxford Complete Wordfinder (1994:1580) e hlaloša seka e le selo seo go ya ka melao se tšewago go ba selo sa mohuta wa sona, sa go gopotša se sengwe, kudu kgopolo goba khwalithi.

Lefaseng ka bophara leeba le tšewa go ba seka sa khutšo, mola e le gore ditšong tše dingwe tša Afrika, mosadi ge a apere diaparo tše diso ke seka sa gore ke mohlologadi. Bareti ba Seafrika nakong tše dingwe ba šomiša diswantšho tša dinyana, le diphoofolo go laetša tšwelopele. Bokgoni bja nonyana bja go fofa gantši bo laetša katlego. Leruo le lona le šomišwa go laetša bophelo bja lehumo. Ntuli (1984:179) go bonala a kwana le se ka ge a re:

Mabakeng a mantši moo go hlalošwago ka leruo, re hwetša go na le moya bokhorane. Se se ka ba se hlolwa ke gore leruo ke seka sa maemo magareng a batho bao ba bego ba phela ka temothuo. Taba ye e be e tlwaelegile kudu Mazulung a kgale moo maemo a monna a bego a elwa ka dikgomo tše a bego a na le tšona.

Bareti ba šomiša letšatši leo le hlabago go ba seka sa kholofelo, mola letšatši la go dikela e le seka sa go lahlegelwa ke tshepo. Ka go se sengwe sa direto tša

Vilakazi sa go bitšwa "Umcabango wasekuseni" Vilakazi o šomiša seka sa meriti ge a hlaloša bonaba gare ga batho ba gagwe, mohlala:

Bhekani nan k' amathunzi Anigubezele njalo ...
(Bonang, meriti yeo e le aparetšago ka mehla šee....)

Na o be o tseba gore ....

Go na le dikapolelo tšeo di sa theiwago godimo ga papišo, tšeo le tšona di lego bohlokwa kudu thetong. Tšona ke kgegeo, kodutlo, tshegišo, le kwero. Ga di šomišetšwe go hlola diswantšho tša go bonwa ka leihlokgopolo go swana le tshwantšhokgopolo eupša di diretšwe go tsoša maikutlo le moya wa sereto.

4.9 TIRAGATŠO

Ka diasaenmenteng tša gago le tlhahlobong o ka laelwa gore o ngwale tshekatsheko ya phatišišo goba o laetše kgahlego seretong. Go letetšwe gore o laetše ka mantšu a gago tshedimošo yeo o e humanego kwešišong ya sereto. Go letetšwe gore o dire se ka taodišo yeo e rulagantšwego ka bokgwari.

O tla swanelwa ke go tšweletša dikgopolo tša gago. Tlhathollo ya gago e bohlokwa kudu. Gopola gore sereto se ka hlathollwa ka ditsela tšeo di fapafapanego ke batho ka go fapafapana ga bona; wena seo o swanetšego go se dira ke go thekga dikgopolo tša gago ka go tsopola ditiragalo tše dingwe seretong seo o se ahlahlago.

Nako le nako ge o dira se, gopola magato a a latelago:

- (1) Bala sereto ka šedi le tlhokomedišišo o lebelele ntlha ye nngwe le ye nngwe gore o kgone go utulla tlhalošo yeo e akaretšago goba kgopolo ya sereto ya bogareng. Se bale makga a go feta tee gore o kgone go kwešiša leleme la dika.

Bontši bja direto bo nyaka go balelwa godimo gore o kgone go utulla didirišwa tše bjalo ka mošito, morumokwano, le poeletšo ya ditumammogo.

Ge o bala sereto, dira dikgakollothuto (dinoutsi) tša dintlha ka moka tše bohlokwa go go thuša gore o kwešiše sereto gabonolo: didirišwa tše di tlwaelegilego goba dithekeniki, diswantšho, dikapolelo, le dintlha tše dingwe tše bohlokwa tše di ka tanyago šedi ya gago. Gopola gore hlogo ya sereto e swanetše go nea tharollo ya tše dingwe tša ditlhalošo tša sona tše di fihlegilego.

- (2) Ge o na le bonnete bja gore o kwešiša sereto sa gago, o ka tšwela pele ka tshekatsheko ya sona. O ka bea poledišano ya gago dintlheng tše di latelago goba wa di fa šedi ye kgolo.

Kgopolokgolo:

Mo o bea khutsufatšo ya diteng tša sereto go ya ka moo o di kwešišago ka gona.

Maikemišetšo: Maikemišetšo a moreti a go ngwala sereto ke afe? Na sereto se na le molaetša go rena? Na moreti o na le maikutlo goba dikgopolo tše a nyakago go di abagana le rena e le tša ama dintlha tše bohlokwa tša bophelo go swana le lerato, tlhago, dipolitiki, bohloki, kamano tša batho bjalo bjalo? Se se tla go thuša kwešišong ya kgwekgwe.

Segalo: Ekaba segalo ke sa kgegeo, bohloko bjalo bjalo?

Thekeniki:

Ke dithekeniki dife tše di šomišitšwego? Moohlo wa mmolelo, tshwantšhokgopolo, didirišwa tša modumo, morumokwano, le mošito.

4.10 ITEKOLE TSEBO

Dipotšišo tše di lego mo fase ke mohuta wa tše di ka tlogo tša tšwa ditlhahlobong.

- (1) Ngwala taodišo ya mantšu a go ka ba 200 go iša go 250 moo o laetšago dintlha tše di latelago tš sereto seo o se kgethilego:
- diteng tša sereto
  - segalo sa moreti le maikemišetšo
  - moohlo wa mmolelo woo o šomišitšwego
  - dikapolelo

- mehlala ye mengwe ya thekeniki goba setaele yeo o bonago e na le mohola

GOBA

- (2) Sekaseka goba o fetleke sereto se se latelago seo se fetoletšwego Seisemaneng (go filwe gape le mongwalelo wa sona wa mathomo woo o lego ka leleme la Sezulu)

Mantšwana a mararo ...

(Se fetoletšwe ke Danisile Ntuli)

Mantšwana a mararo a lekana le matsatši a mararo a makopana.

Ngaka e bea setempe sa rabara bophelong bja ka,

Baeleletša madimabe ba bea mapheko a tsela bophelong bjaka,

Bophelo bja ka bo fihlile makomong a ditsela, a realo.

Go na le mekoti ye mentši kua pele, a realo

E be e le mafelelo a leeto la bophelo bjaka

“Mantšwana a mararo – go šetše matsatši a mararo.”

Dikhuru tša ka di be di bethana, monagano wa ka o gakanegile, khaphethe e tošitšwe ka fase ga maoto a ka. .

Mabone a bophelo bja ka a swifalela go ya pele .....

Pelo ya ka ya thoma go tonyetšwa ka thoma go thothomela. Mogopolo wa ka wa thumaša video ya bophelo bja ka.

Ka gare ga ka pefelo ya hlola phišo ya go hloka taolo. Mogopolo wa ka wa sega ba go ikhola ka legowa:

"E tla go hola ka eng? E amogele, ke moka!"

Letšatši la mathomo: Ke ile ka hlolosela boroko e lego seo se ntshwentšego le go feta. Ke be ke le setadiamo sa matshwenyego le tlalelo.

Ke be ke hlakane bjaša:

Ke aga, ke phušula, ke tsetla le go tsitsila,

Ke goelesa, ke itshola, ke hlolotšwe ke le tlalelong,

Ke latswitše mamapo a sephiri sa tlaišego le mahlomola.

Ka ipotšiša dipotšišo tšeo ke di hloketšego dikarabo .....

Letšatši la bobedi: mpa ya ka e be e tletše letšhogo

E ka re ke nwele segofiši se maatla.

Ke hlokomologile malao a ka tše ekego ke leroborobo,
 Ke nyaka go lebelela lehu thwii ka mahlong,
 Ge e le gore le be le tlile go hlasela, ke be ke tla lebantšha le lona mahlo.
 Moya mahlong a tau o ya a swere serumula.
 Letšatši la boraro: ke be ke sa dutše ke letile.
 Lehono ke ngwaga wa boraro,
 Ke sa phela ka mafolofolo!
 Seporofeto sa maaka ga se sa ka sa šoma. Bophelo bja ka ke sa bo swere
 ka 'atla tše pedi.
 Ka tlhokomedišišo yeo e kego ke swere lee leo le thubegago gabonolo.
 Gomme bophelo bo mputša ka momyemyelo wo borutho wa lethabo.
 Bophelo bja ka bo diatleng tša gago Modimo waka!

Amagama Amathathu ... (by Danisile Ntuli)

Amagama amathathu, izinsuku ezintathu.

Wasigxiviza isitembu udokotela,

Waphulofetha izivimbamgwaqo empilweni yami,

Wathi selufike ekugcineni uhambo lwami,

Wathi ngenxa yezikhinsi, usuyaphela uumgwaqo wempilo yami:

"Unamagama amathathu, usalelwe yizinsuku ezintathu!"

Kwaxega amadolo nengqondo yaxegaxega yajiyelwa, Umhlabathi
 kwangathi udedela izinyawo zami. Ngazibona izibani zempilo yami ziya
 ngokufiphala, Inhliziyo yangenwa amakhaza yaqhaqhaazela, Inggondo
 yadlaladlala ikhasethi le mpilo yami, Inhliziyo yahluthuka yafudumala
 ngentukuthelo. Inggondo yangihleka usulu yathi:

"Kuzokusiza gani? Akusasizi lutho! Yamukela!"

Ngosuku lokuqala angizange ngibuthi quthu Ngixhashazwa ixhala novalo
 — ngahlakazeka Ngithatha ngibeka, ngibabaza ngibibitheka, Ngakha
 ngidiliza ngiqalekisa ngifisa ... Ngamunyunga uswidi wemfihlakalo yosizi.
 Ngazibuza ngiziphendula ...

Kazi ingane yami izoba umtshingo ubethwa ubani?

Ngosuku lwesibili isisu sasixhaphazela Sengathi ngigwinye iphilisi lesisu.

Ngazila umbhede,

Ngalinda ngijamelene nokufa.

Uma ukufa kufika, kungcono ngikubone ...

Usuku lwesithathu lwafika ngisabheke ngawayizolo ...

Namuhla unyaka wesithathu!

Ngisawadla anhlamvana, ngihlafunana nempilo. Isiphrofetho soSiyazi asifezekanga.

Impilo yami isezandleni zami,

Eyami impilo sengiyiphathisa okweganda, Nayo isangimoyizelela.

Impilo yami, isezandleni zoMdali! Ntuli (2006:9-10)

Taodišong ya gago ye kopana goba tshekatshekong ya sereto se, hlokomedišiša dikgopolo tša moreti ka gore didirišwa ka moka tša theto di na le mohola ge fela di na le kamano le dikgopolo tšeo moreti a lekago go di tšweletša. Ka tsela yeo tomaganyo yeo e bago gona magareng a popego le diteng e thoma go bonala.

Bathong ba bangwe theto ke profeseene goba tsela ya go dira tšhelete. Efa maina a bareti ba babedi lelemeng la geno gomme o hlaloše gore tsebo ya bona ya theto e ba direla kgwebo ka tsela mang.

GOBA

- (3) “Mabakeng a mangwe theto e šomišwa bjalo ka senamelwa sa go rarolla mathata setšhabeng.” Na o kwana le kgopolo ye? Fahlela karabo ya gago ka tlhaloso ya matlakala a mabedi.

4.11 PHETHO

Ka yuniting ye re boletše ka theto bjalo ka mohuta wa dingwalo woo o fapanego le kanegelo ka gore thetong ga go šomišwe leleme la letšatši le lengwe le le lengwe, eupša ke mošomo wa bokgabo woo o šomišago mantšu go tšweletša diswantšho tšeo di bitšwago tshwantšhokgopolo. Dikarolo tša theto tša go bitšwa popego le diteng, di hlalošitšwe gomme gwa fiwa le mehlala ye mmalwa ya didirišwa tša theto. Dipoledišano di latetšwe ke mešomo le diphetolo le ditemošo go go thuša go kwešiša thutoyuniti ka moka ga yona. Thutoyuniting yeo e ilego go latela, le ile go bona tsela yeo ka yona leleme le ka šomišwago go tšweletša seo se diregago setšhabeng le tsela yeo seo se phethagatšwago ka yona ka ditsela tšeo di fapafapanego go hlaloša le go swayaswaya ditlhagišong tšeo di amanago le kgwekgwe ya HIV/Aids.

Ngwageng wa boraro wa dithuto re gatelela taba ya bokgwari bja go ngwala. Na ke ka 'baka la eng o sa šomiše seo o ithutilego sona go ngwala sereto ka leleme le lengwe le le lengwe leo o ka iketlago ge o le šomiša?

ELA HLOKO: Dipuku tše di latelago ke tšeo o ka di šomišago go hwetša tshedimošo ye nngwe.

Motsa, Z. 2006. Echoes of the decades. Pretoria: Afritude.

Ntuli, DBZ. 1984. The poetry of Vilakazi. Pretoria: Van Schaik.

Ntuli, CD. 2006. Nkondlo Emnandi! Pretoria: Bard.

Vilakazi, BW. 1993. Izin kondlo ZikaVilakazi. Johannesburg: Witwatersrand University Press.

THUTOYUNITI 5

Leleme leo le dirišwago le dingwalo

Ngaka TM Sengani

5.1 MATSENO

Dithutoyuniting tše di fetilego le bontšhitšwe ka moo mangwadi ba dirišago leleme go ngwala dipadi, diterama, dikanegelokopana, le theto. Mo mengwageng ye mentši šedi e be e beilwe godimo ga leleme la go ngwalwa e sego leleme la go bolelwa. O swanetše go ba o lemogile gore mešomong ye mengwe yeo o bego o swanetše go e dira, batho setšhabeng le mehuteng yeo e fapafapanego ya dingwalwa ba be ba šomiša leleme go bolela ka dilo tšeo re phelago ka tšona mola bangwadi ba ngwala ka tšona. Dithutong tša maleme re ithuta ka mahlakore a leleme, morago ga moo leleme e ba setšweletšwa seo se swanetšego go šomišwa. Se se ra gore ge re šomiša leleme go ngwala dipuku, go bolela ka pholisi ya maleme, ditlhagišo tša bong, dipolitiki, thuto, bodumedi, kgwebo, maphelo, mekgwa ya tsebo ya tlholego, le dintlha tše dingwe, re diragatša leleme. Dithutoyuniti tše di fetilego di be di beile šedi godimo ga go ngwala ka mehuta yeo e fapafapanego ya dingwalo, eupša ka go ye re ile go bolela ka dingwalo le tšhomišo ya leleme letšatši le lengwe le le lengwe.

Se se ra gore morago ga ge re kwešitšwe popego, re ka re karolo ya polelo goba legoro la lentšu, goba lefoko dithutong tša maleme goba mohuta wa dingwalo wa go swana le bo padi, terama, kanegelokopana goba theto, re swanetše go diragatša seo gore re kgone go hlatholla ditlhagišo setšhabeng. Mo leleme ga se la lebana fela eupša le a šoma ka gore ke lona le šomišetšwago go rarolla mathata a setšhaba.

Ka thutoyuniting re ile go bona ka moo batho ba šomišago leleme poledišanong ya letšatši le lengwe le le lengwe le dingwalong go hlaloša ditlhagišo tšeo di lego mabapi le HIV le Aids. Re tla bona tsela yeo ka yona ba dirišago leleme ge ba bolela ka ditlhagišo tšeo di amanago le bolwetši bjo ditšhabeng tša gabo bona, ba šomiša mehuta ya dikgokagano ye bjalo ka radio, thelebišene, dibiliboto le mehuta yeo e fapafapanego ya dingwalo tše bjalo ka padi, terama, theto, dimakazini, le dikuranta. Se se ra gore re ile go šoma ka leleme leo le dirišwago le dingwalo go rarolla ditlhagišo tša setšhaba.

Dipoelo

Morago ga go šoma ka thutoyuniti ye, o swanetše go ba o kgona go

- šomiša tsebo ya gago go laetša lebaka le tsela yeo batho ba sa swareletšego ditumelong tša go makatša, dinonwaneng tša go makatša le maitshwaro a mohuta wa ona mabapi le HIV le AIDS.
- hlaloša motheo wa go hlongwa ga mehutahuta ya ditshwantšhišo le maina a HIV le Aids ka maleme ao a fapafapanego a Seafrika.
- hlaloša le go hlatholla mabaka ao a thekgilego tšhomišo ya diphatlatšhi tša ditaba tša go gatišwa le tša elektroniki dingangišanong tšeo di lego mabapi le HIV le Aids.
- šupa, latišiša le go hlatholla dikgwekgwe mehuteng ya dingwalo tšeo di lego ka ga HIV le Aids.
- hlaloša mabaka a go šomišwa ga baganka ba Aids bjalo ka ditlabakelo tša thuto masolong a go phafoša batho ka ga HIV le Aids.

5.2 DINONWANE, BOITEMOGELO LE MAIKUTLO MABAPI LE HIV LE AIDS

Dikanegelo le ditsopolwa tšeo di nago le batho bao ba bolelago ka HIV le Aids, di a latela mo fase. Bjalo ka ge o tseba, batho ba šomiša leleme ka ditsela tša go se swane ka bakgathatema ba go se swane. Poledišano le batho ba bagolo e ba ya khonsebethifi mola poledišano ya batho ba bogolo bja go lekana, e eba ya tokologo le go se ute selo. Banna gantši ke batho ba go bolelela godimo ba go kgantšha.

Bala dikanegelo/ditiragatšo tše di lego mo fase gomme o fetole dipotšišo tšeo di ilego go latela:

(a) Beauty le mmagwe

Beauty: Mma, ke na le bothata bjo bogolo, ke bjo bogolo kudu!

Mma: Bothata, ke bothata bja eng?

Beauty: O a tseba matšatši a Joe ga a sa robala gae, mola a bile a rata go šoma kgole le gae gomme ke utullotše gore o ya moo le motho yo mongwe.

Mma: Bjale bothata ke eng gona moo?

Beauty: A ... Mma ... ka letšatši le lengwe ke rile ge ke letša mogala, ka arabja ke motho wa mosadi yoo a ilego a nama a nthoga,

gomme ke rile ge ke botšiša Joe ka taba ye, a ntlhabela mašata a mpotša ge e le gore ke a lora.

Mma: Ngwanaka, o nyaka go mpotša gore mokgonyana wa ka yoo ke mo ratago o na le maratwana a ka thoko?

Beauty: Go bjalo, ... gape ga se yoo fela.

Mma: Ngwanaka, tla ke go botše. Metse ye ka moka ye o e bonago, banna ba dira dilo tša mohuta woo fela basadi ba homotše. Le wena homola gore go tle go be le khutšo ka lapeng la gago.

Beauty: Khutšo ge batho ba bolawa ke Aids? Na o nyaka gore le nna ke hwe?

Mma: Ngwanaka, Joe o go hlokometše, o go file le bana, a go agela ntlo, a go rekela le sefatanaga. O sa nyaka eng bjale?

Beauty: Mma, go bonala eka ga o kwešiše. Aids e a bolaya.

(b) Beauty le mogwera wa gagwe

Banki: Mmasebotsana, go reng ekare ga se wa thaba lehono?

Beauty: Mogwera, ke nagana gore ke mathateng a magolo.

Banki: Mpotše mathata ao ke tla a thatafaletša bophelo.

Beauty: Joe o na le maratwana a ka thoko!

Banki: Eng! O tsebile bjang?

Beauty: Nako le nako ge a se gona, ge ke mo leletša mogala moaga wa gagwe o swarwa ke motho wa mosadi, gomme ge ke mmotšiša taba yeo, o ntlhabela mašata.

Banki: Ke tseba botse seo o se bolelago. O a bona, banna ga se ba loka. Ga ba šomiše dikhondomo ge ba na le banenyana ba ba bona gomme ge ba boa ka gae, ba re tšhela malwetši ka gore ga ba nyake go di šomiša. O a tseba gore Diff o rile eng go nna? O rile, “bona mo, o mosadi wa ka, o se ke wa mpotša matšhila” e le ge ke be ke šišinya gore re thome go šomiša dikhondomo. Ke ile ka di reka ka mmontšha tšona fela a di lahla, gomme a tšwela pele ka go tsoma basadi le go phala phiri yeo e swerwego ke tlala.

Beauty: Bjale nka dira eng? Nthuše hle!

Banki: Ke bile le bothata bja mohuta woo gomme ka thoma go kwešiša ge ke thoma go dikologa gomme ka ya kliniking go ya go dira diteko, moo ngaka e mpotšišitšego gore a na nka tshwenyega ge e ka dira diteko tša HIV gomme ka dumela. Hee, mosadi, morago ga matšatši a se makae ke rile ge ke boela go ya go hlola dipoelo ba mpotša gore ke na le twatši yeo ya HIV.

Beauty: O a ntšhoša. Na le nna nka ba ke na le twatši ya HIV? Ga re šomiše dikhondomo, o di gana nnang. Le yena ke rabasadi ....lyooo....!

Beauty: Bjale na o a tseba gore o phoethifi?

Banki: Ngaka ya ka e mo leleditše mogala gomme ya mmotša gore a tle ditekong a re yena ga a phoethifi, fela ya re ge a eya ditekong, gwa hwetšagala gore o phoethifi, gomme go tloga moo ka botšwa gore ke a ratana, e bile moruti ke motho wa ka.

Beauty: Nka ba phoethifi ka 'baka la Joe. Bjale o gopola gore ke swanetše go dira eng? Go tla thuša eng go mmotšiša, ge a ka gana?

Banki: Ke nnete go gana gona o tla gana, fela mo leletše o le kliniking.

Beauty: Ge baaki ba ka tseba gona? Gopola fela ka basetsana bale ge ba tla ba ba ntshega, le ditaba tšeo ba ilego go di gaša ka nna!

- Ke eng seo o ka re go ke morero wa dipoledišano tše pedi tše?
- Di bale lebaka la metsotswana gomme o fahlele karabo ya gago ka mabaka.
- Šupa mantšu goba ditsopolwa tšeo di tšweletšago letšhogo la HIV dipoledišanong tše ka bobedi gomme o hlaloše mabaka ao a tlišago letšhogo le.
- Ke mantšu afe ao a bolelago ka dikamano tša thobalano dipoledišanong ka bobedi? Ke ka lebaka la eng a kgethilwe le go šomišwa ka tsela yeo a šomišitšwego ka yona?
- Ke eng seo basadi ba se gopolago ka banna, ka 'baka la eng?
- Kanegelo ya mohuta wo e ka tšwelela mohuteng ofe wa sengwalo? Kanegelo goba terama? Thekga karabo ya gago ka mabaka.

Kanegelo yeo e lego mo fase ke tšwetšopele ya yeo e lego mo godimo. Nakong ye ke banna bao ba bolelago ba le mmogo. Morago ga go e bala, araba dipotšišo tšeo di lego mo fase.

- (c) Banna ba bolela e le bona fela mabapi le basadi le HIV le Aids
- Frank: Eh ... Joe, ke mang ngwana yola o bego o sepela naye kua Lalaphanzi maabane?
- Joe: O mpone? Ga ke bapale nna. Leina la gagwe ke Skelly. Lehono e be e le yo mongwe gape. Ke nna tlou. Ke tshepa gore ga o ye go mo utswa.
- Frank: Aowaowa ... Ke be ke re fela o swanetše go hlokomela matšatši a. Go na le selo ba re ke Z3, gomme se ka pela.
- Joe: Eng?!
- Diff: Ee, go na le Aids, gape o ka bolokwa ka pela.
- Joe: O kwele mang? O bolela ka Aids, yeo ke *American Ideas to discourage sex*, ba phelela seo batho bao. Eya kua. Le ge e le gore e gona ga ke na taba. Ke kae moo o kilego wa kwa ba re bolwetši bo tsene fešeneng? Ga go na selo sa mohuta woo. Aids, aids, aids, ... Aids e gona goba ga e gona, ke ithatela basadi. Ke rabasadi nna.
- Frank: O ka no ba o se na taba fela dira gore Beauty a šireletšege. Bobedi bja lena le ka tlogela ditšhiwana tše tshela ka moka ga tšona.
- Joe: O se ke wa leka go ntšhoša. O ra gore magadima ale a ka ba a na le Aids? Ee, nnete gona dikhondomo ke di hloile e bile ka mehla ke ba botša gore ga se nna mohuta wa go di šomiša. He Diff.
- Diff: Nnaena ke diriša dikhondomo! Bolwetši bjo ke bja batho ba go swana le wena monna wa gešo.
- Joe: Lešilo towe, o ja lelekere leo le phuthetšwego ka polasitiki? O motho o šele – sepela o ye go dula Mars. Johnny, o reng o homotše bjalo? Na le wena o yo mongwe wa batho bao ba itlabakelago ka dilo pele ga tirelo ye kgolo?
- Johnny: Ga ke nyake go go tšhoša. Ke tšwa ditekong tša HIV bekeng ya go feta gomme dipoelo tša gona ke di humane maabane.
- Joe: Etla natšo ... [Joe a botšiša ka hloloselo ye kgolo a tomoletše le mahlo]
- Johnny: Diteko di rile ke phosethifi. Ke rile ge ke botšiša ka ngwanenyana Skelly ka botšwa gore o fetola banna 'tšatši le lengwe le le lengwe, gomme gona bjale o tsene bjang botala. Ke a tseba gore o be o ikgantšha ka yena, re ka no ba re swana nna

le wena. Mosadi waka le yena a ka no ba a le phosetifi ge re bolela bjalo.

[ge ba kgaogana Joe o be a fetogile]

- Ge o lebeletše diswantšho tše pedi tše le dipoledišano, ke diphapano dife tše o di bonago gare ga banna ba le basadi ka seswantšhong se sengwe? Fahlela karabo ya gago ka mabaka.
- Banna ba ba bona basadi ka leihlo lefe? Utulla mantšu ao a hlalošago taba ye.
- Na banna ba bona HIV ka leihlo lefe? Šupa mantšu ao ba a šomišitšego go thekga karabo ya gago.

PHETOLO LE TEMOŠO

Dikarabong tša gago go na le kgonagalo ya gore o laeditše gore batho ba tšhaba go fetetšwa HIV le Aids. Go na le tabana ya go se tshepane gare ga balekani; go feta fao, polelo ye nngwe le ye nngwe mabapi le leuba le e bothata. Go molaleng mo gore basadi ke bona ba tlaišegago kudu. Ke taba yeo e lego pepeneneng gore ba bangwe ba a tshepagala mola ba bangwe ba sa tshepagale.

5.2.1 Botšo bja HIV le Aids

Go ya ka Bradley (1993:xxi) le Edgar le ba bangwe (2008:xi), gona kua go bo 1981, the Center for Disease Control and Prevention (CDC) (Lefelo la Taolo ya Malwetši le Thibelo) le phatlaladitše pegu ka ga mohuta wa nyumonia yeo e bego e humanwa banneng ba go ratana le banna ba bangwe. Se go thwe e bile pegu ya mathomo ya seo morago se ilego sa tsebja e le Leuba la HIV le Aids.

Varmus (1989:3) o re magareng a Aprile 1983 le Agostose 1984, dihlopha tše tharo tša dinyakišišo tša go tšwa mafelong a go se swane, di kgonne go tšweletša pegu yeo e bego e bolela ka vaerase yeo go thwego e hlola seo se feleleditšego se tsebja ka la ACQUIRED IMMUNODEFICIENCY SYNDROME (Aids). Mathomong sehlopha se sengwe le se sengwe se tlile ka leina la sona, gomme go ya go bo 1984 gwa dumelelanwa gore leina le AIDS e be lona leo le kgethwego. Go kwanwe gape le gore twatši yeo e hlolago bolwetši bja Aids e bitšwe HUMAN IMMUNODEFICIENCY VIRUS (HIV).

Bolwetši bjo, bo dikile bo tswalanywa le dihlopha tša batho ba go dira dilo tša go se swane le tša ba bangwe go swana le bagweba ka mmele, makgoba a diokobatši, le baratani ba bong bja go swana, le banna le basadi, batšwante, bathobaso, Badudi ba dinaga tša Yuropa le Amerika, baswa le batho ba bagolo. Bo amanywa le bohloki le bohumi gomme bo tšewa go ba seila.

5.2.1.1 Batho bao ba dirago tša go se swane le tša bangwe

Ditšhabeng tše dintši lefaseng ka bophara, go na le batho bao ba bitšwago gore ga ba dire tša go swana le tša bangwe. Mehleng yeno baratani ba bong bja go swana, badiriša diokobatši, le bagwebakammele bagare ba bao ba amanywago kudu le HIV le Aids. Mohlomongwe bolwetši bjo bo be bo humanwa barataning ba bong bja go swana, bao ba bego ba tšewa gore ba hlokomologa thobalano ya maleba gomme ba bitšwa sehlopha sa maitshwaro a kotsi. Ka ona lebaka leo, motho yo mongwe le yo mongwe yoo a bego a wela sehlopheng se, o be a tšewa go ba molwetši wa Aids.

5.2.1.2 Seila

Leuba la Aids le kotsi ka tsela yeo e lego gore mafelong a mangwe ga go bolelwe selo ka lona. Ke taba yeo e lego seila ke gore selo seo se sa swanelago go bolelwa. Sa mathomo ke gore le amantšwe le malwetši ao a tsenago ka tsela ya thobalano gomme motho yo mongwe le yo mongwe yoo a swerwego ke bolwetši bjo, o tšewa go ba sefebe goba a wela legorong la batho ba go se dire dilo tša go dirwa ke ba bangwe go swana le bagwebakammele, badiriša diokobatši, le baratani ba bong bja go swana. Batho ba kwana le go bitša bolwetši bjo ka maina a go tšhirela. E bitšwa “Dwadze”, goba “hovhu vhuldwaze” (ke go re “bolwetši bjo”) ka Sevenda. “Malwetši a matšatši a” ka maleme a Sesotho; “Isifo sabantu abahle” (bolwetši bja batho ba babotse) goba “u banjwe amaphoyisa” (o swerwe ke maphodisa) ka maleme a Senguni (Sezulu, Sexhosa, Seswati, le Sendebele).

Go na le bao ba bo bitšago bolwetši bja Amerika, bolwetši bja Yuropa goba bolwetši bja Afrika. Mongwe le mongwe o leka go šutišetša tsholo go yo mongwe ka gore ga go na yoo a nyakago go amanywa le bjona.

Dipoledišanong batho ba bolela ka Aids ka sebebehebe, e lego seo se laetšago matsapa a go široga.

5.2.1.3 Basadi/banna; Maafrika/Makgowa

Ka dinageng tše dingwe Aids e amantšwe le banna goba basadi. Ka dithutong tša gagwe Van Wouwer (2003) o hlaloša gore basadi bao a ba botšolodišitšego ka Mosambiki, ba šupile banna ka menwana, ba re bothata bo tla le bona ka gore ba e humana Afrika Borwa kudu meepong. Ka go le lengwe banna ba sola basadi ka la gore ba e humana go batšwante le makgowa. Basadi ba dikile ba gateletšwe mabakeng a mantši gomme tabeng ye ba tšewa go ba barwadi ba HIV le Aids. Se se lebišitše go nyatšweng ke batho le kgethollong ya basadi. Maemo a banna a gore ba hlwekile go bonala a kwešišwa e bile a amogetšwe. Ke lona lebaka leo le hlolago gore go be le lehloyo le ke kaa kgahlanong le basadi.

Dipoledišanong tše dingwe Maafrika a rile bolwetši bjo bo tšwa go batho ba Yuropa bao ba bo sepeditšego go tšwa Yuropa, mola makgowa a bea tsholo bathong ba baso go sa šetšwe lebaka la gore Aids e begilwe la mathomo ka Amerika. Mafelelong ngangišano ye e hlotše ngwathagano e lego “rena” le “bona”.

5.2.1.4 Bohloki le bohumi

Go bile le matsapa go nyalanya HIV le AIDS le bohloki ka gore ka dinageng tše dintši, kudu tšeo di lego tseleng ya tlabologo, palo ya batho bao ba swerwego ke leuba le e godimo kudu. Ngangišano gantši ke ya gore ga ba kgone go fihlelela dihlare tša go tura tšeo batho ba dinaga tšeo di hlabologilego ba di rekago gabonolo. Ka lona lebaka le, leuba la HIV le Aids le šašarankantšhitše maphelo dinageng tše dintši tšeo di hlokago.

Taba ye e sa na le lehlakore le lengwe; batho ba bantši kudu Maafrika, ba nyalanya leuba le le bohumi ka gore ba re bahumi ke bona ba phelago maphelo a go hloka šedi le tlhokomelo. Ka mono Afrika Borwa HIV le Aids e bitšwa “bolwetši bja batho ba babotse” goba bahumi. Ka ntle ga moo, ge batho ba bantši bao ba nago le maemo ba swerwe ke leuba le, ba fetoga batho bao ba tumilego. Ke batho ba ba go tuma ba Aids bao ba filego bolwetši bjo sefahlego sa botho go swana le ka moo go laeditšwego pele, ge e hlasela Rock Hudson, Mopresidente Reagan o ntšhitše mantšu, ge e hlasela Magic Johnson Mopresidente Bush o ntšhitše mantšu a thekgo (Biddle et al 1993).

5.2.1.5 *Malwetši a mangwe*

Leuba la Aids le kotsi ka tsela yeo e lego gore batho ba le nyalanya le malwetši a mangwe. Go bolela nnete bjalo ka ge profeshene ya kalafo e re gopotša, bolwetši bja Aids bo ka se bonagale ka malwetši a mangwe. Botsebotse ge motho a swerwe ke Aids, batho kudu meloko ba atiša gore o swerwe ke TB, nyumonia, taebethise, letšhologo, cholera, kankere, bolwetši bjo bongwe bja go tsena ka tsela ya thobalano le go lahlegelwa ke boima bja mmele. Go bonala batho ba leka go gana go ba gona ga bolwetši bjo. Re sa le tabeng yeo, dinageng tše dintši ga go tshepše gore batho ba bolawa ke AIDS. Ba šupa malwetši a mangwe a gore ke ona a fetšago batho.

Dihlohlo tšeo di swanetšego go gopodišišwa

Na o a tseba gore batho ba bantši ga ba tshepe gore HIV le AIDS di gona?

Na o a tseba gore go na le batho ba bantši bao ba tshepago gore bona ba ka se tsoge ba swerwe ke bolwetši bjo?

Na o a tseba gore banna ba bantši ba tshepa gore leuba le le ama basadi fela?

Na o a tseba gore sehlopha se sengwe le se sengwe sa batho se tshepa gore leuba le le gašwa ke batho ba bangwe e sego bona?

MOŠOMO

Hlaloša mabaka ao a dirago gore batho setšhabeng sa geno ba široge go bolela ka AIDS thwii.

Na o tseba leina le lengwe leo le filwego batho bao ba swerwego ke HIV le AIDS? Ke ka lebaka la eng leina leo le kgethilwe gape maikutlo a bao ba bitšwago ka leina le ke afe?

PHETOLO LE TEMOŠO

Go bohlokwa go lemoga gore HIV le AIDS e bonagetše eka ke bolwetši bjo boswa bjoo bo sa tšwago go hlangwa. Batho ba bangwe ba gopola gore ke bolwetši bjoo bo dirilwego ke motho. Ba bangwe ba gopola gore ke bolwetši bja Amerika ka gore bo utullotšwe la mathomo moo. Ditšhaba tše dintši di nagana gore selo se sengwe le se sengwe se se mpe se tšwa “sehlopheng se sengwe”. Bjalo ka ge batšwasehlabele ba mathomo e be e le baratani ba bong bja go

swana, baratani ba bong bja go se swane (ke gore monna le mosadi) ba ile ba thoma go šupa bale ba bong bja go swana ka menwana. Ge nako e dutše e eya gwa tsoga lehloyo la semorafe le a mangwe. Makgowa a šupa bathobaso ka menwana, bathobaso le bona ba itšhupela makgowa ka ya bona menwana, banna ba latofatša basadi, basadi ba ntšhetša pefelo ya bona banneng, ba bagolo ba šupa baswa ka menwana, gwa tsoga mmudubudu ge baswa le bona ba sola ba bagolo.

Go bohlokwa go elelwa gore dinonwane le ditemogo tšeo di boletšwego mo godimo di dirišwa ke bangwadi bjalo ka dikgwegwe. Tšona di tšweletše ka kanegelo, terama le theto. Ge o ka nyakišiša mehuta ya dingwalo ka leleme la gago, o tla hwetša gore HIV le AIDS e fela e tšwelela bjalo ka kgwegwe. Ka mantšu a mangwe, se se tiišetša seo se boletšwego peleng e lego, gore bangwadi ba hwetša dikgwegwe tša seo ba ngwalago ka sona setšhabeng, gomme setšhaba se hlatholla dikgwegwe ka dingwalo ka go phatlalala. Se ke sešupo se sengwe sa gore bangwadi ba šomiša leleme dingwalong go tšweletša kamano ya bona le setšhaba seo ba phelago go sona, e bile ba bolela ka sona.

5.3 MOŠOMO WA MOHOLA WA LELEME POLEDIŠANONG KA HIV LE AIDS

Leleme le šomišetšwa go bolela ka ditabatabana tša setšhaba, mešomo le/goba ditlhalošo. Halliday (1979; 1989) o bolela ka mehola ya mohuta woo ye meraro go swana le mešomo, goba ditlhalošo tšeo di tšweletšago mehola ya kgopolo/boitemogelo, magareng a motho le motho le mohuta wa dingwalo.

5.3.1 Mošomo wa diteko wa leleme

Dipoledišanong tša rena tša letšatši le lengwe le le lengwe re fela re šomiša leleme go tšweletša boitemogelo bja rena bja lefase leo re phelago go lona le temogo ya rena ya lefase. Ka yona tsela ye re kgona go feleletša re itemogela lefase ka ditsela tšeo di nyakilego di swana. Gantši re lemoga se ge re lebeletše le go lekola dilo, ditiragalo, ditshepedišo goba diponagalo tše dingwe gomme ra tla le mantšu ao batho ba tikologo ya kgauswi ba a dirago a bona moo re feleletšago re na le boitemogelo bja go swana. Ke taba yeo e tsebegago gore mantšu a hlotšwe ke batho bao ba a fetišetšago go ba bangwe. Ge a le gare a šomišwa, a phatlalala le ditšhaba go fihla a fetoga karolo ya tlotlontšu yeo e abaganwago. Mafelelong batho ba feleletša ba abagana boitemogelo bja go swana ka mantšu a go swana.

Re šomiša leleme go bolela ka taba ye nngwe le ye nngwe, fela leleme le tšea sebopego se sengwe nako le nako ge re fetogela tabeng ye nngwe. Leleme la kgwebo le fapane kudu le leleme la molao; leleme la maphelo ga le swane le la bodumedi; boradipolitiki ba bolela ka tsela yeo e sa swanego le ya baruti. Le ka gare ga lefase la kalafo leleme leo batho ba le šomišago ge ba bolela ka kankere, le fapane kudu le leo ba le šomišago ge ba bolela ka nyumonia. Ka yona tsela yeo, leleme leo le šomišwago ge go bolelwa ka HIV le Aids, le fapana kudu le leo le šomišwago ge go bolelwa ka malwetši a mangwe. Ka se re ra gore, mareo ke a šele mola le mokgwa wa poledišano le wona o sa swane le ye mengwe.

Ge mantšu le boitemogelo di hlongwa, tšeo ka moka di laetša mohola wa boitemogelo maphelong a batho bao ba di hlametšego go di diriša. Ge HIV le Aids di thoma go ntšha nko, batho ba ile ba thoma go hlama mantšu le go dira ditshwantšhišo go tšweletša tsela yeo ba itemogetšego bolwetši bjo ka yona. Batho go tšwa ditšong ka go fapafapana ga tšona ba itemogetše ka tsela yeo e sa swanego gomme ya nama ya ba ba tšwelela ka maina a bona le ditshwantšhišo tšeo di bego di šoma go bapa le tša boraprofešene ba tša kalafo. Ikgakolle ka dikgaolo tša mo godimo mabapi le tsela yeo mantšu ao a amanywago le HIV le thobalano a kgethilwego ka yona.

Boraditerama ba šomiša tshwantšhišo dingwalong tša bona. Ee bangwadi ba go swana le nna le wena ba šomiša dikapolelo tše bjalo ka tshwantšhišo go tšweletša ditlhagišo tše itseng. Karolong yeo e lego mo fase re hlaloša tsela yeo ka yona tshwantšhišo e dirwago goba go hlangwa ka yona.

5.3.1.1 Ditshwantšhišo tša Aids

Sa mathomo, ditšhaba ka moka di dirile ditshwantšhišo mabapi le HIV le AIDS.

Ka ntle le ditshwantšhišo, ditšhaba di kgonne go hlama molokoloko wa maina go tšweletša maikutlo ka ga boitemogelo bjoo ba bilego le bjona ka ga leuba le. Ross (1989) o ahlaahlile ditshwantšhišo tše dingwe tše bjalo ka lehu; sebe; bosenyi goba mosenyi; ntwale tše dingwe.

(a) Tshwantšhišo ya lehu

HIV le AIDS ka mehla di amanywa le lehu. Lebaka le legolo ke gore kae le kae moo di hlasetšego, batho ba lobile baratiwa ba bona, batho ga se ba phela nako

ye telele gomme bogolo bjoo bo ngwadilwego ka bolwetši bjo, pheletšo ya gona e bile lehu. Bontši bja dipuku, difilimi, le dikanegelo mabapi le HIV le Aids, di feleletša ka lehu. Ditšhabeng tše dintši nako le nako ge motho a laetša dika tša bolwetši, batho ba phetha ka gore lehu le kgauswi ka gore Aids e tšewa go ba bolwetši bja go bolaya.

(b) Tshwantšhišo ya kotlo

Ditšhabeng le dihlongweng tše dintši, HIV le AIDS di thomile go amanywa le kotlo ya sedimo ya motho ge a tšwele tseleng. Baruti ba Ebangedi ba bone Aids e le selo sa go swana le malwetši le mauba ao Modimo a kilego a a šomiša go otlala batho bao ba bego ba sa mo theeletše.

Ka lona lebaka leo, ba bangwe ba bone seo e le “katlholo ya bobbe yeo e akometšego dihlogo tša bona”. Moetapele wa Moral Majority Jerry Falwell, go thwe o re Aids ke pefelo ya Modimo barataning ba bong bja go swana" (Ross 1989:32).

Dini ya kereke ya Anglican ka Sydney Australia go thwe o rile “banna ba go ratana le banna ba bangwe ke bona ba rwele go maikarabelo" (Ross 1989:32). Ditaba ga di a felela moo ka ge Pat Buchanan yoo e bego e le moeletši wa Mopresidente Ronald Reagan go thwe o eke a re “ baratani ba bong bja go swana ba lwantšha tlhago, bjale tlhago e ipušeletša ka kotlo ya go tšhoša”.

Tshedimošo ye ntši yeo e latetšego dingwalong le diforamong tša dithuto, HIV le AIDS di be di tšewa go ba kotlo. Batho ka moka bao ba bego ba swerwe ke malwetši a, go sa šetšwe gore a tsene ka diokobatši, thobalano, goba go tšhelwa madi a kalafo ka moka ba be ba tšewa go ba badiradibe bao ba swanetšwego ke kotlo.

(c) Tshwantšhišo ya bosenyi le mosenyi

Bontši bja batho bao ba bolawago ke bolwetši bja HIV le Aids ba bitšwa bahlokofatšwa. Bahlokofatšwa gantši ba hlaselwa ke basenyi gomme ka ‘baka leo, bontši bja ditsebi tša kalafo bo be bo bona Aids e le mohuta wa bolwetši bjo o hlaselago lenaneopholo la mmele. Batho ba be ba bona bolwetši bjo e le mosenyi yoo a dirago ditiro tša bosenyi.

(d) Tshwantšhišo ya ntwá

Ross (1989:36) o hlaloša gore go bona go bonolo ka lekaleng la kalafo go bolela ka go thoma ntwá kgahlanong le bolwetši bjoo bo hlasetšego balwetši. Ka mantšu a mangwe, ge batho ba lwala, dingaka di diriša diokobatši, e lego “mašole” ao a tlogo lwantšha baketheria goba vaerese yeo e hlaselago balwetši. Seo se ra gore ge motho a lwala, go na le ntwá yeo e swanetšego go lwewa. Molwetši yoo o hlasetšwe ke bonyonyo bja baketheria goba divaerese, se sengwe le se sengwe seo dingaka di laelago molwetši gore a se šomiše, ke ditlhabani tša go lwantšha bolwetši. Se se hlola lepatlelo la ntwá twantšhong ya Aids. Ross o be a se pepeneneng ge a tsopola Ralph Garner Jr, mmegaditaba yoo a rilego ge a bolela ka Aids a e, “Ye ke ntwá ya motho kgahlanong le tlhago, gomme tlhago yona e kgoromeletša mašole a rena morago. Ditaba tša go tšwa ka kua pele ga di bose”. Ngaka ya go tsebega, John F Fennessy, o bone se e le ntwá gomme a ngwala gore “AIDS e swanetše go hlaselwa e rathaganywe ka botlalo, ka methopo ya mohlakanelwa le ditlhabani ka moka tša setšhaba sa baalafi ... AIDS e swanetše, gape e tla lwantšhwa le go bewa ka fase ga taolo”.

Ntweng ye AIDS e tšewa go ba lenaba, ke ka fao e lego mosenyi yoo a rwelego maikarabelo a mahu.

(e) Tshwantšhišo ya ba bangwe: ke matsapa a go arola setšhaba ka bogare

Ditšhabeng re na le go hlakana le polelo ya bale. Batho ba ikarola ka bogare gabonolo ba ipopa dihlopha go latela mmala, mohlobo, morafe, dilete, leleme, setšo, le maemo. Ka mehla ge dilo di le ka sebopego se, sehlopha se sengwe se fela se biša se sengwe gore “ba bangwe”. Taba ye e na le mokgwana wa kgethollo ka gore re feleletša ka “rena” bao re iponago re dira tša go loka, le “bona” bao ba sa lokago. Go bile le kgethollo ya batho bao ba swerwego ke bolwetši bja HIV le Aids. Bjalo ka ge re boletše peleng, mo mengwageng ye mentši menwana e dikile e lebišitšwe barataning ba bong bja go swana, makgoba a diokobatši, batšwante le basadi le ge go tsebja gore ba a fetetšwa. Ba fela ba bitšwa “bona”, “ba bangwe”, “balahlwa”. Bao ba iponago ba hlwekile ba ipitša “rena” yeo e lego leganetši la “bona”.

MOŠOMO

Na ekaba go na le ditshwantšhišo tše dingwe tšeo di hlalošago seo Aids e se emetšego bathong tšeo o di tsebago?

Hlaloša tsela yeo batho ba ikamanyago ka yona le leuba le.

PHETOLO LE TEMOŠO

Go tšwa ditlhalošong tše di lego mo godimo, go tloga go le molaleng gore tlhamong ya mehuta ye mentši ya ditshwantšhišo batho mathokong ka moka a lefase ba kgona go šomiša leleme go bolela ka HIV le Aids. Ge go bolelwa ka HIV batho ba kgonne go diriša leleme la tše dibotse le tše dimpe. Moo go bolelwago ka dihlopha tša maarogi go swana le baratani ba bong bja go swana, makgoba a diokobatši, bagwebakammele, le ba bangwe, le magato a go sola sehlopha se sengwe bjalo ka barwadi ba bolwetši, ke seo re ka rego ke tirišo ya leleme ka mokgwa woo o sa lokago. Taba ke gore sehlopha seo se šomišago leleme se feleletša se fihlelela nepo ya sona ya poledišano. Ka yona tsela ye, HIV le Aids di bolelwa ka mokgwa wa go tšhirela ka gore ke diila.

Go hlangwa ga ditshwantšhišo tšeo re šetšego re boletše ka tšona, go bonala e le mokgwa woo ditšhaba tše di itemogetšego bolwetši bjo bja go šiiša. Go tšwelela ga HIV le Aids ke tiragalo ya hisitori, ge e bapetšwa le go tšwelela ga mauba a mangwe hisitong. Go bolela fela ka bolwetši go tsentšha batho letšhogo. Seo o se lemogilego mo godimo ke gore, batho ba kgona go diragatša leleme go hlola ditshwantšhišo tšeo re di šomišago go bolela ka HIV le Aids.

5.3.1.2 Mareo a maswa ao a hlametšwego HIV le Aids

Hlokomela maina a go tšwa malemeng ao a fapafapanego a Seafrika:

(a) Sesotho sa Borwa: Phamo kate

Gare ga Basotho, leuba le le be le tšewa go ba bolwetši bjoo bo amanego le lehu. Ntlheng ye go fihleng ga bjona go be go era gore mabu a tla bulega ka lebelo le legolo "phamo!" "snatch" goba "go ratha lefase ka bjako" le "kate!" "lahlela ka mokoting ka lebelo".

(b) Tshivenda: Dwadze

Gare ga Bavenda, HIV le Aids ga se bolwetši bja mehleng eupša ke leuba, ke ka fao ba rego ke Dwadze bakeng sa vhwadze, e lego “bolwetši” bjoo bo tlwaelegilego.

(c) IsiZulu: Ingculazi

Lereo le le tšwa go ugcuntsula, yeo tlhalošo ya yona e lego go fetiša ge re bolela ka “bolwetši bja go fetela”. Le ge go le bjalo, le ge go na le malwetši a mangwe a go fetela, Aids ke yona e amanywago kudu le lereo le Ingculazi.

(d) Tswana: lebolla mading

Go Batswana, Aids ke bolwetši bjoo go bjona madi a tšhilafaditšwego ke selo se sengwe gomme seo se namile se hlola lehu.

(e) Tsonga: Xipalansauti

Ka XiTsonga, lediri-pala goba *ku pala* le hlaloša go fenyana papading go swana le moruba goba morabaraba. Nsauti e hlaloša lenaneopholo. Ka lona lebaka le, dirutegi tše dintši di bone Aids e le karolo yeo e fenyago lenaneopholo, ka go senya maphelo letšatši le lengwe le le lengwe.

(f) Slang: Z3; leleme la dika

Gare ga baswa leuba le le na le lebelo la legadima ka tsela yeo e lego gore le swantšhwa le sefatanagana sela se senyenyane sa lebelo la go šiiša sa modiro wa Z3 BMW. Go ba bangwe ke setimela sa Zola seo se tumilego ka lebelo.

Le ka leleme la dika ba bolela ka yona ka gore le gare ga bona ba šomiša dika e sego mantšu go efoga go kweša ba bangwe bohloko. Bona ba laetša menwana ye meraro go emela HIV.

Mantšu a sepetšana tsela e tee le setšo, bjalo ka ge re šetše re bone ka maleme, gape a bušiše a sepelelana le sehlopha se itseng sa batho setšhabeng, go ya ka mareo ao a šomišitšwego mo godimo. Go swana le ka moo go tšweletšego ditshwantšhišong tšeo di filwego pejana, batho ba

lebeletše maitshwaro a bolwetši gomme, leleme le lengwe le le lengwe, sehlopha sa setšo, goba sehlopha sa polelo ya setšhaba ba tla ka mareo ao a tšweletšago maitemogelo a bona.

MOŠOMO

- Laetša mantšu a mangwe ao a šomišwago malemeng a mangwe a Seafrika le a mangwe fela gomme o laetše gore a hlamilwe bjang le gore dipharologantšho di tlile ka tsela mang.
- Na go na le mareo a mangwe ao o a tsebago ao batho ba baswa ba a hlametšego HIV le Aids? A ngwale o hlaloše le gore tlhamo ya ona e tlile ka tsela mang.
- Lekola tsela yeo bangwadi (ba padi, ba terama le bareti) ba leleme la geno ba šomišitšego bokgoni go hlama mantšu ao a bolelago ka HIV le Aids.

PHETOLO LE TEMOŠO

Go ka bolelwa selo se tee ka mantšu a mantši ao a hlamilwego, ao gape go sa tsenwego fase ka go a hlama dihlopheng tšeo di fapafapanego tša polelo. Maina ka moka a na le karolwana ya potlako goba lebelo. A thala seswantšho sa bokamoso bja motho bja ponagalo yeo e sego botse tše ekego ka moka e ile go re swielelwa sebešong sa mollo mo matšatšing a se makae.

Mohlomongwe selo se bohlokwa ke mokgwa wa bohlale woo batho ba dirišago leleme ka ona. Batho ba bolela ka bolwetši gomme ba diriša tshwantšhišo le mantšu ao a boletšwego mo godimo. Bjalo ka ge re laeditše, ge go bolelwa batho ba hlokomedišiša dilo tša go swana le batho bao ba bolelago le bona, thulaganyo le lefelo, hlogo, botšo, ditumelo, le ditemogo. Ba kgetha mantšu a bona ka šedi ye kgolo (e lego seo re se bitšago moohlo wa mmolelo thetong). Ke ka lona lebaka leo re felago re bolela ka segalo sa fase, ebile re šomiša maina a go tšhirela ge re bolela ka bolwetši. Ka kgaolong ye e lego mo godimo o bone ka moo batho ba maleme le ditšo ka go fapafapana ga tšona, ba šomišago leleme go hlama mantšu goba maina a HIV le Aids.

O ka ba o lemogile gore bangwadi, e ka ba ba padi, ba terama, goba bareti, ba hlama mantšu a morero woo o ikgethilego. Ge o ka boela mehuteng ya dingwalwa tša leleme la gago o tla lemoga gore bontši bja bangwadi bo diragatša bokgoni bja bona ka go bapadiša leleme ka ditsela tšeo di fapafapanego. Gantši ba tšea mantšu ao a tlwaelegilego ao nna le wena re a šomišago ba a hlama leswa go tlaleletša ditlhalošo goba mešomo ya bona. Se se ra gore bangwadi ba adima go tšwa lelemeng la letšatši le lengwe le le lengwe gore ba kgone go bolela ka tsela ya go kwagala.

5.3.2 Bokgoni bja poledišano

Go laeditšwe mo godimo gore batho ba kgona go hlama mareo/mantšu le ditshwatšhišo ge go bolelwa ka HIV le Aids gore ba kgone go romela molaetša wo itseng. Ba kgetha mareo ao a tlogo tšweletša tlhalošo ya bona ka tsela ya maleba le bokgoni. Mokgwa wo wa go šomiša leleme o bitšwa bokgoni bja poledišano. O tšewa go ba bokgoni bja go šomiša, goba go kgetha leleme ka morero wa go le šomiša ka nepagalo le phethagalo tikologong ye itseng. Ditsebi di šupile makala a mane a bokgoni bja poledišano e lego: bokgoni bja popopolelo, bokgoni bja poledišano goba dingwalo, bokgoni bja maleme setšhabeng, le bokgoni bja leano. (Savignon 1983; Brown 1987).

5.3.2.1 Bokgoni bja popopolelo

Seo se bolelwago mo ke tsebo ya popopolelo le tlotlontšu ya leleme. E tšwela pele go tšweletša tsela yeo ka yona diboledi di kgonago go tšweletša mantšu, melao yeo ba e šomišago tšweletšong yeo, tsela yeo ba šomago medumo le kopanyo ya yona ka yona, tsela yeo ba dirago mafoko a go kwagala le tsela yeo ba kgonago go dira maina ka go tšwa dipoledišanong tše. Se bohlokwa mo ke go diriša melao gore go kgone go bolela ka mokgwa woo o nago le mohola, ka tshwanelo, ka phethagalo. Gantši ditsela tša leleme di feleletša di fetoša melao ya lona. Seboledi se sengwe le se sengwe sa leleme se šomiša tsebo ye ge se bolela, gomme se se diragala le ge go bolelwa ka Aids.

O bone mo godimo ka moo batho ba go tšwa mahlakoreng ao a fapafapanego ba kgonago go hlama ditshwantšhišo tša go se swane le mantšu goba mareo a HIV le Aids? Ba be ba šomiša bokgoni bja popopolelo.

5.3.3 Mošomo wa leleme poledišanong ya motho le motho

Halliday (1970; 1989) le yena o bolela ka mošomo wa leleme poledišanong ya motho le motho.

Se se diregago mo ke gore, ge batho go tšwa mengwageng, malemeng, ditšong goba dihlopheng tša polelo ba thoma poledišano, ba hlola dikamano tša motho le motho. Se se ra gore mantšu a bona goba dipolelo tša bona le tsela yeo ka yona ba di beakanyago ka yona le go hlokomela dikamano tša sethaka, e ka ba ka tsela ya go loka goba yeo e sa lokago. Poledišanong ye nngwe le ye nngwe bakgathatema goba diboledi di hwetša mešomo yeo e fapafapanego gomme ba tšea sephetho sa gore ba ile go tsenatsenana bjang, e lego ge ba tla ba ba thoma kamano ya motho le motho. Re bone se gantši gare ga tate le morwa goba mma le morwedi goba mma le morwa; morutiši le morutwana le ngaka le molwetši. Mo le gona poledišano ka ga HIV le Aids e tla tšea mahlakore a mangwe. Mokgathatema yo mongwe le yo mongwe o tla lokela go hwetša mareo ao a amogelelegago ge e le gore go na le kamano ye botse. Poledišano ka ga bokgoni bja leleme setšhabeng e a latela.

5.3.3.1 Bokgoni bja leleme setšhabeng

Leleme le šomišwa setšhabeng gomme mabaka a setšhaba ke ona a laolago gore le swanetše go šomišwa ka tsela mang. Go ya ka Brown (1987:200), “tsebo ya leleme setšhabeng ke melao ya leleme ya setšo sa setšhaba le poledišano”. Savignon (1983:37) o tlaleletša ka gore bokgoni “bo nyaka kwešišo ya diteng tša thulaganyo ya leago moo leleme le šomišwago gona: tema ya bakgathatema, tshedimošo yeo ba e abaganago, le mošomo wa poledišano. Ke fela thulaganyong yeo e feleletšego moo go ka tšweletšwago dikahlolo mabapi le go nepagala ga polelo ye itseng.”

Diboledi di na le go fela di eya ka sešegong sa tšona sa tshwantšhišo go topa mareo a go bolela ka Aids ka tsela yeo e phethagetšego. O tla lemoga mo fase tsela yeo batho ba hlokomelago dipolelo tša bona ge ba bolela ka HIV le Aids.

5.3.4 Mošomo wa leleme dingwalong

Mošomo wa leleme dingwalong o beile šedi godimo ga mokgwa woo diboledi goba bangwadi ba beakanyago dingwalo tša bona goba dipoleledišano go

tšweletša molaetša goba kgwegwe. Maikemišetšomagolo mo ke go fihlelela batheeletši. Re swanetše go gopola mo gore dingwalo goba dipoledišano, di tšweletšwa ka gare ga diteng tše itseng. Dingwalwa tše di tšwelela ka gare ga mehuta ya dingwalwa ya go swana le dipadi, diterama, dikanegelokopana, le theto; di akareditšwe gape ka dikwalakwatšong tša diphatlalatši tša ditaba tša elektroniki tše bjalo ka radio le thelebišene le diphatlalatši tša dikgatišo tše bjalo ka dikuranta le dibiliboto tseo di lego thoko ga tsela le ka mafelong a dikgwebo. Seo batho ba se dirago ge ba loga maano a go dira dilo ka tsela ya maleba le phethagalo, se bitšwa bokgoni bja poledišano.

5.3.4.1 Bokgoni bja poledišano

Ke tsela yeo ka yona batho ba hlamago mafoko goba dipolelo ka maikemišetšo a go bolela ka tlhompho goba ka tsela ya go hloka tlhompho. Go na le mabaka ao a thekgago tšhomišo ya tira goba tirwa, pego goba putšiši, ge go bolelwa ka Aids. Le ge go le bjalo, poledišano ye nngwe le ye nngwe e diragala tikologong ya setšhaba moo bokgoni bja poledišano bo tlaleletšago bokgoni bja popopolelo.

5.3.4.2 Bokgoni bja maano polelong

Bokgoni bja maano polelong bo amane le maano a polelo ya molomo le polelo yeo e sego ya molomo moo bakgathatema ba kgonago go rerišana ka poledišano ge ba na le mathata a go swana le go lapa goba go palelwa ke go bolela. Ka leano le la poledišano, diboledi di kgona go šomiša dipapetšafoko, dikapolelo, setaele sa go tšhirela goba retšisetara gore ba kgone go fihlelela nepo ya poledišano (1980:30).

MOŠOMO

Lebelela poledišano magareng a Beauty le mmagwe; Beauty le Banki, le ya magareng a Joe le bagwera ba gagwe gomme o hlaloše gore bokgoni bo šomišitšwe ka tsela mang dipoledišanong tše.

Bokgoni bja popopolelo bo ama kgetho ya mantšu ao bakgathatema ba a šomišago poledišanong magareng a bona.

- Šupa le go swayaswaya ka mantšu ao a bolelago ka thobalano poledišanong ya Beauty le mmagwe, Beauty le mogwera wa gagwe, banna (Frank, Joe, Diff, Johnny).

Bokgoni bja poledišano bo ama mokgwa woo ka wona bakgathatema ba hlamago mafoko a bona ao a sepelelanago le hlogo ye.

- Lekola mafoko a pego, tirwa le tira, putšiši, dipotšišo, ditaelo le dilo tša go swana natšo.

Hlaloša tšhomišo ya tšona ka go diteng tšeo di šomišitšwego go tšona.

Bokgoni bja polelo setšhabeng bo akaretša hlogo (tabeng ye ke HIV) tema yeo e kgathwago ke bakgathatema, goba diboledi, le batheeletši ba bona, botšo bja setšo sa bona, ditumelo tša bona bjalo bjalo.

- Thulaganong ye nngwe le ye nngwe hwetša mohuta wa bakgathatema, mengwaga, le botšo ge ba le gare ba bolela ka HIV. Na mabaka a poledišano yeo e diragatšwago a na le khuetšo ye kaakang tšhomišong ya leleme yeo e amanego le thobalano le HIV le Aids?

Bokgoni bja tšhomišo ya maano bo ama tsela yeo ka yona bakgathatema ba šomišago maano a go tšhirela, dipapetšafoko, leleme la dikapolelo, le setaele di a fetoga ge ba bolela ka dikamano tša thobalano le HIV.

- Thulaganyong ye nngwe le ye nngwe hlokomela ka moo ba šomišago maano ao a lego mo godimo. Šupa dikarolwana tše di lego mo godimo gomme o swayaswaye ka kamanyo le thobalano le HIV le Aids.
- Ka mantšu a gago hlaloša seo o se kwešišago ka bokgoni bja popopolelo, bokgoni bja tšhomišo ya leleme setšhabeng, bokgoni bja poledišano /dingwalwa, le bokgoni bja maano polelong.

PHETOLO LE TEMOŠO

Mošomong woo o lego mo godimo o swanetše o ba o lemogile gore mešomo yeo e fapafapanego ya leleme e tšweletšwa ka ditsela tšeo di fapafapanego tša bokgoni bja poledišano. Go feta fao, o swanetše go ba o lemogile gore mehuthuta yeo e fapafapanego ya bokgoni e šomišwa mmogo poledišanong ya mehleng. Dipolelišanong ka moka hlogo ke HIV gomme seboledi se sengwe le se sengwe se kgetha mantšu (e le go šomiša bokgoni bja popopolelo) go laolwa ke gore se bolela le mang. Ka mantšu a mangwe, ba hlokomedišiša gore

bakgathatema ba bangwe bao ba lego moo ke bomang, thulaganyo le lefelo, botšo bja batho le hlogo, ditumelo tša bona, bjalo bjalo. Ka tsela ye ba šomiša bokgoni bja tšhomišo ya leleme setšhabeng. O tla bona tsela yeo mafoko le dipolelo di hlamilwego ka gona. Mo ba be ba diragatša bokgoni bja poledišano. Mokgwa wo wa go beakanya o laowa ke mabakabakana a mantši a tiragatšo ya poledišano. Mo le gona go sa šomišwa bokgoni bja tšhomišo ya leleme setšhabeng. O swanetše go ba o bone gore mabakeng a mangwe lereo le HIV le a šomišwa mola mabakeng a mangwe le sa šomišwe; polelo ka ga thobalano e tšweletšwa thwii mola go gongwe e tšhoretšwa. Ge tše ka moka di phetilwe, bakgathatema ka moka ba kgona go boledišana ka hlogo ya HIV le thobalano ntle le go kgopiša ba bangwe. Hlokomela gape gore tumelano ga e direge ka mehla. O šomiša bokgoni bja maano. Go na le ditiragalo tše dintši moo go sa fihlelelwego tumelano, le ge go le bjalo, ba sa kgona go šomiša leleme ka mokgwa wa maleba gore ba kgone go fihlelela nepo ya bona. Ka tsela ye ba tla ba ba šomišitše mehutahuta ya bokgoni bja poledišano.

5.4 DIKGWEGWE TŠEO DI TUMILEGO MEHUTENG YA DINGWALO

Mehuta ya dingwalo yeo go bolelwago ka yona mo, ke dipadi le dikanegelokopana, terama, theto, le bophatlalatši bja ditaba bja go gatišwa le bja elekteroniki.

Bangwadi le babegi ba ditaba ba šomiša babapadi go diragatša poledišano ka ga HIV le Aids. Gape ba bile ba tšweletša le dikgopolo tša bona. Dikutullong tše tša bona ba na le go bolela thwii ka HIV le Aids, goba ba e bitše ka maina a mangwe. Mo ba diragatša bokgoni bja popopolelo le maano. Go feta fao, ba leka go šomiša tatelano ya mafoko le dipopego tše di ka dumelelwago goba tša se dumelelwe ke baboledišani nabo, ge ba le lesolong la go romela melaetša ya bona. Ka tsela ye, ba šomiša bokgoni bja poledišano. Hlokomela gore go tše ka moka, ba hlokometše mehuta le tema yeo e kgathwago ke bakgathatema gore ba kgone go diragatša melao ya maleba ya setšo sa setšhaba poledišanong ka HIV le Aids, gomme ka go dira bjalo ya ba ba diragatša bokgoni bja leleme setšhabeng. Go na le mabaka a mantši a gore ke ka lebaka la eng batho ba ka šomiša dipopego goba maina a šele. Mabaka e ka ba lethabo goba pefelo, thulaganyo, bakgathatema, goba tiragalo yeo poledišano ye e diregago go yona. Hlokomela gore bangwadi ba šomiša mehuta ka moka ya bokgoni yeo re boletšego ka yona, go swana le popopolelo, poledišano, tšhomišo ya leleme

setšhabeng, le maano go bolela ka mohola, tshwanelo le bokgoni le babadi ba bona.

5.4.1 Tšwetšopele ya maphelo diphatlalatšing tša ditaba ka dikwalakwatšo

Tšwetšopele ya dikwalakwatšo ka diphatlalatši tša ditaba tša go gatišwa, (dikuranta, dimakazine le dibiliboto) le tša eleketeroniki (radio le thelebišene), di šomišwa e le dingwalwa tša hlohleletšo ka bohlale go kwalakwatša diphetogo tša leago. Di šomišetšwa kudu go phafoša batho ka ga bolwetši bja HIV le Aids goba go bapatša phafošo ya phetošo ya ditumelo, maikutlo, le maitshwaro malebana le bjona. O tla gopola gore di tšweletša dikgwegwe ka yona tsela ye. Dikwalakwatšo tše di na le maatlakgogedi mašabašabeng a batho gomme di lebišitšwe batheeletšing bao ba phuthilego matsogo. Le ge go le bjalo, leleme leo le šomišwago ke la maano gomme morero wa lona ke go fihlelela nepo ye itseng – ya go tšwetša pele bophelo bjo bobotse. Dikwalakwatšo le tšona di hlohleletša ka bohlale go šikinya le bale ba go phutha matsogo, ba go se tsebe selo, le go ba go se nyake go dira selo setšhabeng go fetola e sego maikutlo fela, eupša le maitshwaro goba tsela ya bophelo mabapi le HIV le Aids. Le gona ka dikwalakwatšong bagwebiši ba diragatša bokgoni bja popopolelo, poledišano, le tšhomišo ya leleme setšhabeng le maano gore ba bolele ka tsela yeo e holago, ya maleba, le bokgoni le batheeletši ba bona.

Dikwalakwatšo di swana le mafoko le dipolelo gomme di tšwelela thelebišeneng, radiong, dikuranteng le dimakasining le dibilibotong.

Šedi e tla ba godimo ga diteng tša kwalakwatšo – bakgathatema, thulaganyo, hlogo ya AIDS le leleme leo le šomišitšwego.

(a) Kwalakwatšo ya makazine

"Mpho ye kgolokgolo ga se lerato, maphelo, bobotse; le bophelo ga se bjona. Ke kgetho ....mpho ye kgolo ke kgetho." (Soul City — Institute-Relationships and HIV)

(b) Dikwalakwatšo tša biliboto.

Selo se tee fela seo se phatlallago ka lebelo go phala HIV, ke maikutlo a maphosthifi: Zithande.

(c) Kwalakwatšo ya thelebišene

Akanya fela ka kgonagalo ya moloko woo o se nago HIV. O thoma ka wena.

MOŠOMO

- Bapetša le go fetleka dikwalakwatšo tša tšwetšopele ya maphelo mabapi le HIV le AIDS. Hlaloša pharologantšho yeo e lego gona gomme o fe mabaka.
- Na ekaba o kwana le, goba ga o kwane le, dikwalakwatšo tša maphelo tšeo di lego ka ga HIV le AIDS tšeo di bonalago dibilibotong ka maleme a mangwe ntle le ao a bolelwago lefelong leo di dirilwego go lona? Ke keletšo ya mohuta mang yeo o ka e fago bakwalakwatši ba kgwebo?

PHETHOLO LE TEMOŠO

O swanetše go ba o lemogile gore dikwalakwatšo di ka fapana go tloga mafokong go ya go dipolelo (bokgoni bja poledišano). Ke tše dikopana gomme di diretšwe go tšweletša dikgwegwe tše itseng. Go na le kgonagalo ye kgolo ya gore ge di ka taološwa di tla tlala matlakala a mantši, go swana le dipadi, le diterama, goba dikanegelokopana (mošomo wa dingwalwa). Ka ntle ga bokopana bja tšona mantšu ao a kgethilwego (bokgoni bja popopolelo) a tletše tlhalošo goba mehola. Hlokomela gape gore kwalakwatšong ye nngwe le ye nngwe dietšentshi di naganišitše kudu ka mareo ao ba swanetšego go a šomiša (bokgoni bja popopolelo) go tšweletša mohola wa boitemogelo. Mafoko a makopana goba dipolelo tše, di rwele dikgwegwe tša poledišano ka gore di rotoša mešomo ya poledišano. Taba ye nngwe ya go kgahliša ke gore dietšentshi tše ke diboledi, batheeletši, le baboledišwa. Bokgoni bja polelo setšhabeng le poledišano di thoma go šoma mo ge dietšentshi ka maatla a tšona bjalo ka diboledi, di šoma dikamano tša motho le motho magareng a tšona le batheeletši. O swanetše go ba o lemogile ka moo bokgoni bja maano bo šomišitšwego ka gona moo tšhirogo, leleme la dikapolelo, le setaele le retšisetara le tše dingwe di šomišitšwego.

5.4.2 Dipolelišano tša bophatlalatši bja ditaba le setšhaba

Taba ya HIV le AIDS e fetogile ngangišano ya letšatši le lengwe le le lengwe ka malapeng, mebileng, diforamong tša setšhaba, ditheong tša thuto, le ditheong

tša setšhaba. Dingangišano bjalo ka ge go boletšwe mo godimo, di sekametše kudu kakaretšong, lehloyong le ditabeng tšeo di nyakago dinyakišišo tšeo di tseneletšego. Dingangišano tše di tšwelela ka diphatlalatšing tša ditaba, tša go gatišwa le tša elekteroniki, fela go sa na le diforamo tše dingwe tšeo di lebeletšego, kudu ka morero wa go fediša dinonwane le dikgopolo tša mohuta wa tšona, ditemogo tšeo di fošagetšego le maitshwaro.

Go na le sehlopha se sengwe seo le sona se šomago ka ngangišano ye, e lego bangwadi.

Mehuteng ye mentši ya dingwalo, bangwadi ba tlaleletša lentšu la bona dingangišanong tše ka go lebelela dikgwekgwe tšeo di fapafapanego go tloša dikgonono mabapi le go ba gona ga leuba le. Bontši bja dikgwekgwe tšeo o ilego go bala ka tšona bo akaretša ditlhagišo tša leago, dipolitiki, thuto, bodumedi, le ekonomi.

Bophatlalatši bja ditaba bja eleketeroniki (radio le thelebišene) ke mehuta ya dingwalwa. Re bala seo se ngwadilwego diphatlalatšing tše go swana le ge re bala dipadi, theto, le terama. Babegaditaba ba itšweletša ka tsela yeo e swanago le ye.

5.5 BATSEBALEGI BA AIDS BJALO KA DIDIRIŠWA TŠA POLEDIŠANO LE KGWEKGWE

5.5.1 Rock Hudson

Rock Hudson go thwe e be e le lesogana le lebotse, la go hlweka a bapala go bapa le dinatla go swana le bo Elizabeth Taylor, Dorris Day, le Kirk Douglas. Ge taba ya go fetelwa ke bolwetši bja HIV Aids e thoma go kwagala, e thomilwe e gatilwe ka maoto, fela morago ga moo baphatlalatši ba ditaba ba ntšha taba ye ka gore ba tsebile gore e be e šetše e le ngwaga go utullotšwe gore o magareng a lehu le bophelo ka bolwetši bja Aids. Bolwetši bjo bo thomile go begwa ditabeng ka yena gomme go bile go utullotšwe le gore go ya ngwageng wa 1985, batho ba go ka ba 6,000 ba be ba šetše ba bolailwe ke bolwetši bjo. Tlhokomelo yeo e bego e nyakwa ke HIV le Aids, e ile ya dira gore mopresidente Ronald Reagan a bolele ka ga leuba le. Nakong yeo tsholo ye kgolo e be e sa le go baratani ba bong bja go swana gomme go namile gwa tšwelela morago gore le

Hudson e be e le yo monwge wa ba mohuta woo. Gona namile gwa tšwelela dihlogo tša ditaba go swana le tše:

ROCK HUDSON O ALAFELWA AIDS
 NALETŠANA E HWETŠA AIDS
 BOMMAKGONTHE BO LEBELETŠANE LE ROCK HUDSON
 AIDS E HLAELA NALETŠANA
 BOLWETŠI BJA AIDS BJA ROCK HUDSON, BO ROMELA MOLAETŠA

Go ya ka Biddle le ba bangwe (1993), tše di ntši tše di boletšwego di be di ama taba ya gore o be a bolawa ke Aids. Sa go makatša ke gore ga se gwa bolelwa kudu ka bopgelo bja gagwe bja bopholotshadi.

Taba ya ROCK Hudson, e dirile gore dingaka tše dintši di thome go lebelela pheko. Nakong yeo tsholo e be e sa le godimo ga baratani ba bong bja go swana le makgoba a diokobatši. Ba humane seo se le bothata bjo bogolo ka ge maphelo a bona a be a bonwa e le mahlabišadihlong le masetlapelo.

5.5.2 Kimberly Bergalis

Kimberly Bergalis e be e se naletšana ya difilimi goba moratani wa bong bja go swana, eupša e le kgarebjana (o be a sa ka a robala le monna) yo e se nago molato yeo e tsenwego ke HIV le Aids ngakeng ya meno, Dr David Acer, ge a be amo ntšha leino ka 1989 o hlokofetše ka 1990. Gothwe le yena e be e le pholotshadi gomme o hlokofetše ka 1989. Balwetši ba gagwe ba bantši ba rile ge ba dirwa diteko gwa hwetšwa gore ba fetešwe ke bolwetši bjo. Go ya ka Biddle le ba bangwe (1993), Kimberly o bile kudu ditabeng ka gore e be e le mosetsana wa go se be le molato ka fao ya ba mohlokofatšwa yoo a se nago molato. Taba ya gagwe e tantše šedi ye kgolo ka gore batswadi ba gagwe ba tsebagaditše taba ya gore e be e le kgarebjana ya go se tsebe selo, ka fao, go be go se na kgonagalo ya gore Aids ye a ka ba a e humane ka thobalano. Tsholo ye kgolo e pharilwe godimo ga go se hlokomele ga dingaka, gomme yena a retwa e le mogale. Go latetše dihlogo tša ditaba tša go swana le tše:

BOPHELO BJO BO UTSWITŠWEGO PELE GA NAKO
 LEETO LA BOGALE LA KIM
 BAGALE BA AIDS LE BALOTŠANA

Batho ba bantši ba ile ba tšeela taba ya gagwe godimo. Tatagwe go thwe o rile: “Bolwetši bja gagwe bo be bo tla amogelega gabonolo ge nkabe a be a le sefebe goba lekgoba la diokobatši. Bjale o be a lokile ka mahlakoreng ka moka” (1990:77). Taba ye e namile ya tšweletša temošo ya gore ka nnete go bile le bahlokofatšwa bao ba se nago molato, go swana le ge go be go na le bao ba nago le ona. Boradipolitiki, go nea mohlala ba Republicans, ba tšere taba ya gagwe go fihlelela dinepo tša bona tša sepolitiki. Gore ba kgone go fihlelela dinepo tšeo ba namile ba mo tšea ba mo iša ka setulwana sa maotwana ka Khonkereseng gore a ye go bolela taba ya gagwe. Dipego tše dingwe di re o rometše le lengwalo bahlankeding ba maphelo ba Florida moo a hlalositšego go hloka molato ga gagwe ka la gore “Ke ipone molato? Le ga tee. Ga se ka ka ka šomiša seokobatši sa HIV, ga se ka ka ka robala le motho, ga se ka ka ka tšhelelwa madi. Ke sola Ngaka Acer le yo mongwe le yo mongwe wa lena mapastere tenang” (1991:52).

Taba ya Kimberly e gateletše gore motho yo mongwe le yo mongwe a ka tsenwa ke HIV le Aids gomme ya hlola gore go dirwe dinyakišišo tše dingwe.

5.5.3 Magic Johnson

Bjalo ka ge bolwetši bo be bo amanywa le thobalano ya batho ba bong bja go swana, bo rile ge bo tsena Magic Johnson batho ba makala. Go bile le letšhogo le lentši baphatlalatšing ba ditaba. Go thwe Johnson o tšweletše thelebišeneng a tletše lethabo gomme o opetšwe magoswi lenaneong la poledišano. Go tšweletše dihlogo tša ditaba tša go swana le tše:

MASETLAPELO MAGIC ...ka go New York Newsday

MOLAETŠA WA MAGIC ... ka go Newsweek.

AMERIKA E HWETŠAMOGALE ...The People

Go thwe o retilwe ke batho ba maemo a godimo go akaretšwa le mopresidente George Bush. Go swana le tabeng ya Ryan White yoo a tsenwego ke Aids ka ‘baka la go tšhelwa madi, le Kimberly Bergalis yoo e mo tsenego ka go ntšha leino, taba ya Magic Johnson e hlatsetše gore motho yo mongwe le yo mongwe a ka swarwa ke Aids go sa šetšwe seemo se se botse sa mmele wa gagwe, goba maemo a gagwe bophelong. Ke nnete, Magic Johnson o bile mogale ka gore o sepetše mathokong ka moka a United States a ruta batho ka HIV Aids. O tšere kgato ye bohlokwa ka go bolela bophelo bja gagwe bja marato phatlalatša.

Ba bangwe ba sotše mokgwa woo a bego a phela ka wona, ba mmitša modiradibe. Go ya ka Biddle le ba bangwe (1993), go thwe kuranta ye nngwe e hlasetše Johnson ka la gore “o tšerwe bjalo ka mogale mola lentšu leo le swanetšego go mo hlaloša e be e tla ba ramenatē”.

5.5.4 Michael Sinclair le JJ Chang

Taba ya go goga šedi ya go ama HIV le Aids, ke ya Mobrithani Michael Sinclair le motšhaena JJ Chang wa Hong Kong, bao ba tsenwego ke bolwetši bjo ka nako e tee. Setšhaba sa Matšhaena ka Hong Kong se sotše makoloniae mabapi le bolwetši bjo. Go bona e be e le bolwetši bo šele.

Diphatlalatši tša ditaba tša Tšhaena di bontšhitše mmele wa Sinclair o feletšwe ke maatla, o fela o eya pele e bile o hlokomologilwe. Go bona o be a ehwa ka ‘baka la go se hlokomele. Nako le nako go fela ga mmele wa gagwe go be go bontšhwa mola diphatlalatši tša ditaba di be di mo sola ge a boletše phatlalatša ka ga bopholotshadi bja gagwe.

Ka go le lengwe, Chang o be a begwa e le motho yoo a bego a phela botse a se na bothata. Ga se a ka a tšewa go ba mohlokofofatšwa wa Aids eupša o be a tšewa go ba motho yoo a hlompago setšo sa gagwe le go phela a le noši. Mmele wa gagwe ga se wa bontšhwa diphatlalatšing tša ditaba gomme tšeo di bego di tsebja ka yena e be e se tše dintši. Taba ya Sinclair e phatlaladitšwe kudu go akaretšwa le dipoledišano tšeo di bilego gona le batho ba go swana le mosadi wa Mmušiši Patten. Dikuranta tša Tšhaena di mmoletše e le motho sefebe wa thobalano ya go fetelela.

Chang o begilwe e le motho yoo a kilego a ba le setaele sa bophelo sa bofebe, yoo a bapetšego go se nene yoo mabakeng a mangwe a bego a fela a ratana le batho ba bong bja go se swane le bja gagwe. Polelo ye nngwe le ye nngwe mabapi le bopholotshadi bja gagwe e be e gatwa ka maoto. Go begwa gore o kile a re: “Ke dikile ke diragatša thobalano yeo e sa bolokegago nkwaneng ya go bonala.”

Go thwe Sinclair o itšweleditše e le motho fela wa go tšwa dinageng tša Bodikela yoo a lokologilego e bile a ikemetše, e sego monna wa lapa. O be a lokologile a bile a ikemišeditše go bolela. Ye e be e se taba yeo e amogelegago go

Matšhaena a Hong Kong. Ka go le lengwe, Chang o laeditšwe a itshola morago ga go tsenwa ke bolwetši.

Chang o laeditšwe e le mohlokofatšwa wa Aids gomme se sengwe le se sengwe seo se boletšwego ka yena se be se khupetšwa ka setšo sa gabo seo nago le mehola le melao yeo a bego a phela ka yona. O boletše gape le gore godimo ga tše ka moka, o ikwa gore o na le maikarabelo lapeng la gabo leo a le retilego ka gore le mo amogetše. O rile a ka se tsoge a gopotše go ipolaya ka ge a be a na le maikarabelo a go ruta meloko yeo e tlogo.

MOŠOMO

- Na o tseba batsebalegi/balwedi ba tshedimošo ba Aids setšhabeng sa geno? Na ke mehlala ye mebotse setšhabeng? Nyakišiša maikutlo ao a tšweletšwago ke batho ka ga bona.
- Dira tshwaelo ka ga ye nngwe ya bokgoni bja poledišano mabapi le dihlogo tša go ama batsebalegi ba Aids tšeo di filwego mo godimo.
- Efa dihlogo tša ditaba tšeo di tšweletšego dikuranteng ka tikologong ya geno morago ga ge motho yo mongwe a ile a tsenwa go ba a bolawa ke Aids. Na o ka re ba tšweletša ntlha ya go swana goba aowa? Efa mabaka a dipharologanyo le go swana goo go ka bago go le gona.

PHETOLO LE TEMOŠO

O swanetše go ba o šetše o lemogile gore re go file mehlala ya batsebalegi ba Aids ba dinageng tša ntle bakeng sa bao ba dulago ka nageng ye ya geno. Se se dirilwe ka boomo go go hlohla gore o gopole gomme o ye o dire dinyakišišo batho bao go ya ka wena e lego batsebalegi. Lebelela seo go boledišanwego ka sona mo godimo gomme o šomiše dipharologantšho tšeo di laeditšwego batsebaleging ba gomme o bone ge e le gore di gona le batsebaleging ba naga ya geno ya Afrika Borwa. Bala dikuranta, dimakasine, dibiloboto le dipuku, o be o latele dingangišano tša radio le thelebišene o bone ge o ka kgona go hlaloša dikanegelo tša bona ka mantšu a gago.

5.6 PHETHO

Ka thutoyuniting ye re boledišane ka moo leleme le diragatšwago ka gona ke badiriši ba lona poledišanong ya letšatši le lengwe le le lengwe, le bangwadi dingwalong. Go tše ka moka re kgonne go bona tiragatšo ya leleme poledišanong ya ditlhagišo tša setšhaba. Mehlaleng yeo e filwego, go bile bonolo go bona ka moo batho tšhomišong ya bona ya leleme letšatši le letšatši le bangwadi tiragatšong ya tsebo ya bona ba diragatšago bokgoni go hlama mantšu, ditshwantšhišo, dipolelo goba mafoko dipoledišanong tšeo di feleletšego. Go feta fao, re kgonne le go bona ka moo ba šomišago bokgoni bja bona ka leleme ka bokgwari le phethagalo go bolela le go tšweletša ditlhagišo tša setšhaba, tšeo di akaretšago le leuba la HIV le Aids. Ka thutoyuniting ye, o be o lebantšwe le mešomo ye mentši yeo e go memilego go kgatha tema go yona. Mešomo yeo e latetšwe ke dikarolo tša phetolo le temošo tšeo ka tšona bafahloši ba bego ba go tsentšhiša dinala temeng ka maikemišetšo a go go dira mokgathatema yoo a dirago.

DIPUKU TŠEO DI BADILWEGO

- Abrams, MH. 1981. A glossary of literary terms. New York: Holt Rinehart & Winston.
- Abrams, MH. 1988. A glossary of literary terms, New York: Holt Rinehart & Winston.
- Baker, S & Howard, CJ. 1985. The essayist. New York: Harper & Row.
- Biddle, N, Conte, L & Diamond, E. 1993. Aids in the media: entertainment or infotainment, in Aids: effective health communication for the 90s, edited by SC Ratzan. Washington: Taylor & Francis.
- Boulton, M. 1975. The anatomy of prose. London: Routledge & Kegan Paul.
- Boyton, RW & Mack, M. 1973. Introduction to the poem. New York: Hayden.
- Canonici, NN. 1989. The Zulu folktale. Durban: University of Natal.
- Dlamini, AM. 1975. The difference between a short story and an essay. *Limi* 3(2): 62-70.
- Ebewo, P. 1997. A handbook of literary and critical terms for African students. Roma: National University.
- Edgar, T, Noar, MN & Fremuth, VS. 2008. Communication perspectives on HIV/Aids for the 21st century. New York: Erlbaum.
- Grobler, GMM & Mafela, MJ. 1992. Modern Prose: Honours. Only study guide for MPROSE9. Pretoria: University of South Africa.

- Jadezweni, MW. 2000. The inauguration of President Nelson Mandela on 10 May 1994: the dawn of a new era on Xhosa Praise Poetry. *Southern African Journal for Folklore Studies* 11(2).
- Jones, RH. 1998. Two faces of AIDS in Hong Kong: culture and the construction of the "AIDS celebrity". *Discourse and Society* 9(3):309-338.
- Juengst, ET & Koenig, BS. 1989. *The meaning of aids: implication for medical science, clinical practice, and public health policy*. New York: Praeger.
- Kenney, W. 1966. *How to analyse fiction*. New York: Fordham University Press.
- Lutrin, B & Pincus, M. 2005. *English handbook and study guide: a comprehensive English reference book*. Birnum Park, South Africa: Heinemann.
- Mbobo, T. 2005. *So much to tell, vol 2: an anthology of poetry by indigenous women and men of South Africa*. Johannesburg: B&D Printers.
- Motsa, Z. 2006. *Echoes of the decades*. Pretoria: Afritude.
- Msimang, CT. 1986. *Folktale influence on the Zulu novel*. Pretoria: Acacia Via Afrika.
- Ntuli, CD. 2006. *Nkondlo Emnandi!* Pretoria: Bard.
- Ntuli, DBZ. 1984. *The Poetry of Vilakazi*. Pretoria: Van Schaik.
- Peck, J. 1983. *How to study a novel*. Hong Kong: Macmillan.
- Ratzan, SC. 1993. *Aids: effective health communication for the 90s*. Washington DC: Taylor & Francis.
- Ross, JW. 1989. Ethics and the language of aids, in *The meaning of Aids: implication for medical science, clinical practice, and public health policy*, edited by ET Juengst & BS Koenig. New York: Praeger.
- Tulloch, S. 1994. *Reader's Digest Complete Wordfinder*. London: The Reader's Digest Association.
- Untermeyer, L. 1968. *The pursuit of poetry*. New York: Simons & Schuster.
- Van Rooyen, CS, Ntuli, DBZ & Msimang, CT. 1993. *Zulu 1 Guide 3*. Pretoria: University of South Africa.
- Vilakazi, BW. 1993. *Izinkondlo ZikaVilakazi*. Johannesburg: Witwatersrand University Press.